

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 719-740.

Geliş Tarihi–Received Date: 01.010.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.01.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MEHMED ARİF BEY'İN HATIRATINDA 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ KAFKAS CEPHESİ

 10.53718/gttad.1182087

 UMUT AKCAKAYA*

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son asrına damga vuran hadiselerden biri de 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) olmuştur. İmparatorluğun XIX. yüzyıl boyunca Balkanlar'da adım adım zayıflayan egemenliği bu harp sonunda büyük oranda ortadan kalkmış, Kafkas sınırında Kars, Ardahan ve Batum'u içine alan geniş bir bölge Rus hâkimiyetine geçmiştir. 93 Harbi, Rumeli ve Kafkas Cepheleri olmak üzere iki cephede gerçekleşmiş, harbin sıklet merkezini Rumeli Cephesi teşkil etmiştir. Rumeli Cephesi'nde harekât Rus ordusunun hızlı bir ilerlemesi ile başlamış ve kısa zamanda pek çok kritik nokta Rusların eline geçmiştir. Buna karşın Plevne'de Osmanlı direnişi Rus harekâtını beş ay kadar durdurarak çok daha erken gelebilecek bir mağlubiyete engel olmuştur. Ancak 1878 yılı başında Rus ordusunun İstanbul önüne kadar gelişiyile mağlubiyet kesinleşmiştir.

Kafkas Cephesi'nde harbin seyri daha farklı olmuş ve inisiyatif uzun süre Osmanlı tarafında kalmıştır. Nisan 1877 sonunda başlayan Rus ileri harekâtı Gazi Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri tarafından haziran sonunda durdurulmuş ve Rus ordusu hudut hattına kadar geri sürülmüştür. Kars'ın doğusunda gerçekleşen Yahni ve Gedikler Muharebelerinde Osmanlı ordusu galip gelerek üstünlüğü korumuştur. Ancak ekim ayında gerçekleşen Alacadağ Muharebesi'nde mağlup olan Ahmet Muhtar Paşa Erzurum'a kadar çekilmek zorunda kalmıştır. Erzurum önünde gerçekleşen Deveboynu Muharebesi'nde de Rus kuvvetleri galip gelmiş ve Osmanlı ordusu ancak Erzurum'da tutunabilmiştir. Ruslar kasım ortasında Kars'ı ele geçirmiş ve Erzurum kuşatması için hazırlanmaya başlamıştır. Bu esnada mütareke imzalanmış ve harp sona ermiştir. Osmanlı Devleti harbin sonunda çok ağır koşullar içeren bir barış antlaşmasına imza atmak zorunda kalmıştır.

93 Harbi'nde Kafkas Cephesi'nde yaşananlar bazı hatırat ve çalışmalara konu olmuştur. Bunlardan biri de Mehmed Arif Bey'e ait olan “Başımıza Gelenler” isimli eserdir. Mehmed Arif Bey asker olmamasına rağmen harp boyunca işgal ettiği makam sayesinde olayların önemli bir tanığı olmuştur. Ahmet Muhtar Paşa'nın mühimme başkatibi (özel kalem müdürü) olarak görev yapan Mehmed Arif Bey harp olaylarına yakından tanık olmuş ve Ordu Müşiri'nin tüm yazışmaları onun elinden geçmiştir. Mehmed Arif Bey harpten sonra da uzun yıllar Ahmet Muhtar Paşa'nın maiyetinde görev yapmıştır.

Mehmed Arif Bey'in hatıratı bir yandan Kafkas Cephesi'ndeki harp olaylarını anlatırken diğer yandan Osmanlı ordusu hakkında önemli gözlemler sunmaktadır. Bu gözlemler özellikle ordu teşkilatı, komuta kademesi, insan kaynakları, lojistik sistem ve Osmanlı ordusunun zayıf yanları üzerine yoğunlaşmıştır. Mehmed Arif Bey'in eseri ayrıca bölge halkının yaşamına ve harp yıllarındaki durumuna dair değerli bilgiler içermektedir. Yazar gözlemlerini aktarırken olaylara oldukça eleştirel yaklaşmıştır. Harpte yaşanan felaketlerin sebeplerini gözler önüne sererken, tespit ettiği hatalar için çözüm önerileri sunmaktan geri durmamıştır. Bu çalışmanın amacı 93 Harbi'nde Kafkas Cephesi'nde yaşananları Mehmed Arif Bey'in hatıratı üzerinden değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Kafkas Cephesi, Mehmed Arif Bey, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Erzurum, Kars.

* Dr., Millî Savunma Bakanlığı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: umutakcakaya@outlook.com, ORCID ID: 0000-0002-6285-5982.

CAUCASIAN FRONT IN THE OTTOMAN-RUSSIAN WAR OF 1877-1878 IN THE MEMOIRS OF MEHMED ARIF BEG

ABSTRACT

One of the events that marked the last century of the Ottoman Empire was the 1877-1878 Ottoman-Russian War. The weakening dominance of the empire in the Balkans during the 19th century was largely eliminated at the end of this war. A large region including Kars, Ardahan and Batum on the Caucasian border passed under Russian rule. The war took place on two fronts, the Rumelian and the Caucasian Fronts, and the center of gravity of the war was the Rumelian Front. The operation on the Rumeli Front started with the rapid advance of the Russian army and many critical positions were captured by the Russians rapidly. But the Ottoman resistance in Plevne stopped the Russian operation for five months and prevented a defeat that could come much earlier. However, with the arrival of the Russian army in front of Istanbul, the defeat was finalized.

The course of the war in the Caucasus Front was different and the initiative remained on the Ottoman side for a long time. The Russian forward operation, which started at the end of April 1877, was stopped by the Ottoman troops under the command of Gazi Ahmet Muhtar Pasha at the end of June. And the Russian army was driven back to the border line. In the Battles of Yahniler and Gedikler, the Ottoman army was victorious and maintained its superiority. However, Ahmet Muhtar Pasha, who was defeated in the Battle of Alacadağ, had to retreat to Erzurum. In the Battle of Deveboynu, the Russian forces were victorious, and the Ottoman army could only hold on to the Erzurum fortifications. The Russians captured Kars in mid-November and began to prepare for the siege of Erzurum. In the meantime, an armistice was signed, and the war ended. At the end of the war the Empire had to accept a peace under very harsh conditions.

What happened in the Caucasus Front has been the subject of some memoirs and studies. One of them is the work titled "Başımıza Gelenler" by Mehmed Arif Beg. Although Mehmet Arif Beg was not a soldier, he was an important witness of the events. Mehmed Arif Beg, who served as Ahmet Muhtar Pasha's chief clerk, witnessed the war events closely and all the official correspondence of the front commander passed through his hands. Mehmed Arif Beg served in Ahmet Muhtar Pasha's entourage for many years after the war.

While Mehmet Arif Beg's memoir describes the war events, it also offers important observations about the Ottoman army. These observations focused on the army organization, command level, human resources, logistics system and the weaknesses of the army. It is also containing valuable information about the life of the people of the region and their situation during the war years. While conveying his observations, the author approached the events quite critically and did not hesitate to look for the reasons for the defeat. In this context, the aim of this study is to evaluate the events in the Caucasus through the memoirs of Mehmet Arif Beg.

Keywords: 1877-1878 Ottoman-Russian War, Caucasian Front, Mehmed Arif Beg, Gazi Ahmet Muhtar Pasha, Erzurum, Kars.

GİRİŞ

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi), Osmanlı İmparatorluğu'nun son asrına damga vuran en önemli hadiselerden biri olmuştur. Rusya'nın Balkanlar'daki yayılcı emelleri nedeniyle çıkan bu harp Osmanlı İmparatorluğu'nu mali ve siyasi açıdan çok sıkıntılı bir dönemde yakalamıştır. Devlet mali iflasın eşğine gelmişken diğer yandan da taht değişiklikleri nedeniyle yaşanan siyasi kriz devam etmektedir. Balkanlarda yaklaşık iki yıldır devam eden ayaklanmalar uluslararası bir mesele haline gelirken imparatorluk ciddi bir dış baskı altında kalmıştır. Diğer yandan meşruti sisteme geçiş yönünde önemli adımlar atılmakta ve siyasi mücadele devam etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu bu koşullarda Rusya ile bir savaşı göze alarak büyük bir kumar oynamış ancak masadan büyük bir zararla kalmıştır.

93 Harbi'nde Osmanlı ve Rus İmparatorlukları Rumeli ve Kafkasya olmak üzere iki cephede karşı karşıya gelmiştir. Rumeli Cephesi'nde özellikle Gazi Osman Paşa komutasında yaklaşık beş ay süren Plevne Müdafaası, imparatorluğu çok daha erken gelebilecek bir mağlubiyetten kurtarmıştır. Ancak Ocak 1878'de Rus ordusunun İstanbul önüne kadar gelişiyile mağlubiyet kesinleşmiş ve imparatorluk çok ağır şartlarda bir barış antlaşmasına imza atmak zorunda kalmıştır. Kafkas Cephesi'nde ise Gazi Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Ruslara karşı zorlu bir mücadele vermiş ve önemli başarılarla imza atmıştır. Ancak harbin son aylarında bu cephede de mağlubiyetler birbirini izlemiş ve Erzurum'a kadar geniş bir bölge Rus işgaline düşmüştür.

Bu çalışmanın amacı 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi'nde yaşananları Mehmed Arif Bey'in hatıratı üzerinden değerlendirmektir. Bahse konu harple ilgili bazı çalışmalarda Mehmed Arif Bey'in hatıratından faydalanılmış ve yazarın birtakım görüşlerine yer verilmiştir. Bununla beraber cephede yaşananları tüm yönleriyle ele alan ve çok değerli gözlemler sunan bu hatırat bir bütün olarak değerlendirilmemiştir.

Mehmed Arif Bey (1845-1897) asker olmamasına rağmen harp boyunca IV. Ordu Mühimme Başkâtibi (özel kalem müdürü) olarak görev yapmış, işgal ettiği mevki itibarıyla olayların önemli bir tanığı olmuştur.¹ Mehmed Arif Bey'in hatıratı bir yandan Kafkas Cephesi'ndeki harp olaylarını anlatırken diğer yandan Osmanlı ordusunun teşkilatı, komuta kademesi, insan kaynakları, kuvvetli ve zayıf yanları hakkında önemli gözlemler sunmaktadır. Ayrıca bölge halkının yaşamına ve harp yıllarındaki durumuna dair değerli bilgiler içermektedir. Yazar gözlemlerini aktarırken olaylara oldukça eleştirel yaklaşarak mağlubiyetin ve yaşanan felaketlerin sebebini aramaktan da geri durmamıştır. Mehmed Arif Bey'in harp olaylarında karar verici bir makamda bulunmaması hatıratın değerini artırmaktadır. Böylece yazar kendini savunma ve yaşanan mağlubiyetten dolayı kendini aklama kaygısına kapılmadan rahatça kalem oynatabilmiştir. Nitekim hatıratına "*Başımıza Gelenler*" ismini vererek özellikle bunları kaleme almasındaki amacı ortaya koymak istemiştir. Bu bağlamda 93 Harbi'nde Kafkas Cephesi'ni değerlendirebilmek için Mehmed Arif Bey'in hatıratı vazgeçilmez bir kaynak teşkil etmektedir.

Çalışmada Mehmed Arif Bey'in hatıratı merkeze konulmakla beraber olaylara yakından tanık olan başka isimlerin değerlendirmeleri de dikkate alınacaktır. Özellikle IV. Ordu Müşir ve Anadolu Harp Ordusu Başkumandanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın anıları önem arz eder. Ancak Ahmet Muhtar Paşa'nın cephe komutanı olarak karar verici konumda olduğu ve hatıratında cephede yaşanan mağlubiyetten dolayı kendini savunma kaygısı taşıdığı gözden uzak tutulmamalıdır. Bunların yanında harp boyunca bölgede bulunan ve Osmanlı birlikleriyle beraber hareket eden yabancı gazetecilerin tanıklıkları da değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Harpte Osmanlı ordusuna sağlık desteği sağlamak için kurulmuş olan Stafford House Komitesi doktorlarının anıları ve komitenin harpten sonra yayınladığı rapor ise cephedeki sıhhi durum ve sağlık hizmetleriyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Son olarak harbin hemen sonrasında özellikle Avrupa ve Amerikalı araştırmacılar tarafından kaleme alınan kapsamlı çalışmalardan da istifade edilmiştir. Çalışmada öncelikle 93 Harbi'ne giden siyasi süreç ve Rumeli Cephesi'nde harbin seyri incelenecektir. Müteakiben Kafkas Cephesi'ndeki askerî olaylar üzerinde durulacak ve Mehmet Arif Bey'in cepheye yönelik değerlendirmeleri analiz edilecektir. Son başlıkta harbe son veren antlaşmalar ve siyasi sonuçlarına değinilecektir.

1. 93 Harbi'ne Giden Süreç ve Rumeli Cephesi'nde Harbin Seyri

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın son çeyreğine büyük sıkıntılar içinde girmişti. Rusya'nın Panslavist kışkırtmalarıyla Balkanlar'da gerginlik artıyordu. 1875 senesi Temmuz ayında Hersek'te başlayan isyan Bosna'ya yayılmış, buradan Mayıs 1876'da Bulgaristan'a sıçramıştı. Osmanlı Devleti'nin isyanı bastırmak için aldığı sert tedbirler Avrupa kamuoyuna bir Müslüman-Hristiyan çatışması şeklinde yansımış ve konu bir Avrupa meselesi hâline gelmişti.² Temmuz ayında Osmanlı ordusu ile Sırbistan ve Karadağ kuvvetleri arasında çatışmalar başlamış ve imparatorluk kendine bağlı prensliklerle harp eder duruma gelmişti.³

Osmanlı ordusunun Sırp kuvvetleri karşısındaki başarılarıyla Belgrad yolunun açılması karşısında İstanbul'daki Rus Sefiri tarafından 31 Ekim 1876'da bir ulti-matom verilerek harbin durdurulması istenmişti. Rusya'nın harp tehdidi karşısında kaygıya kapılan Osmanlı yönetimi mütarekeye razı olmuştu. İngiltere, Rusya'nın meseleyi tek başına halletmek üzere harekete geçmesine engel olmak amacıyla Balkan meselelerinin devletlerarası bir konferansta görüşülmesini teklif etmişti. Rusya ile baş başa kalmaktan çekinen Osmanlı Hükümeti bu teklifi gönülsüzce kabul etmişti.⁴

Balkan meselelerini görüşmek üzere Paris Antlaşması'nda imzası olan devletlerin delegeleriyle toplanan İstanbul Konferansı 23 Aralık 1876'da açılmıştı. Konferansta Avrupa devletleri tarafından verilen muhtıra; Sırbistan ve Karadağ ile savaştan önceki düzen temelinde ve bu iki devlet lehine sınır düzenlemeleri ihtiva eden bir barış yapılması, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a özerkliğe varacak imtiyazlar tanınması, bu vilayetlerde atanacak valilerinin altı devletin oyu ile belirlenmesi, vergilerin 2/3'nün mahallî ihtiyaçlar için sarf edilmesi, vilayetlerde tertip edilecek millî asker ve jandarmaların İslam ve Hristiyan nüfus nispetine göre belirlenmesi,

¹ Mehmed Arif Bey harp başladığı vakit Erzurum'da Temyiz Mahkemesi Başkâtibi olarak görev yapmaktadır. IV. Ordu Müşir ve Anadolu Harp Ordusu Başkumandanı olarak Nisan 1877'de Erzurum'a gelen Ahmet Muhtar Paşa, 1874-1875 yıllarındaki IV. Ordu Müşirliği görevi esnasında tanıdığı Mehmed Arif Bey'i Ordu Mühimme Başkâtibi olarak tayin etmiştir. Mehmed Arif Bey bu sıfatla harp boyunca Ahmet Muhtar Paşa'nın yanında bulunmuş, harp olaylarına yakından tanık olmuş ve Ordu Müşiri'nin tüm yazışmaları onun elinden geçmiştir. Ahmet Muhtar Paşa'nın Ocak 1878'de Çatalca İstihkâmları Başkumandanlığına tayini üzerine Mehmed Arif Bey de onunla gitmiştir. Ahmet Muhtar Paşa ile Mehmed Arif Bey arasındaki yakın mesai ilerleyen yıllarda da devam etmiş, Paşa'nın Girit ve Yunanistan'daki görevlerinde Mehmed Arif Bey yanında bulunmuştur. Ahmet Muhtar Paşa, 1885'te Mısır Fevkalade Komiserliğine atanmasıyla Mehmed Arif Bey'i başkâtip olarak yanına almıştır. Mehmed Arif Bey vefatına kadar 12 sene bu görevde bulunmuş, *Başımıza Gelenler* isimli harp hatıratını 1888-1890 yıllarında Mısır'da kaleme almıştır. Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, 93 Harbinde Anadolu Cephesi, haz.M.Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 24-28.

² Mahmud Celalettin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat I*, İstanbul 1979, s. 196-200.

³ Rus generali Çernayev'in komuta ettiği Sırp ordusunda beş bin dolayında Rus gönüllüsü vardı; Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi I (18. ve 19. Yüzyıllar)*, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s. 382-385.

⁴ Yuluğ Tekin Kurat, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, 26/104, Ankara 1962, s. 584-586.

yapılacak ıslahatın denetlenmesi için imzacı devletlerin temsilcilerinden karma bir komisyonun kurulması talep edilmişti.⁵

Osmanlı yönetimi, bu tekliflerin kabul edilmesi durumunda Bosna-Hersek ve Bulgaristan için özerklik ve müteakiben bağımsızlığa giden yolun açılacağını görmüş ve teklifleri reddetmişti. Bunun üzerine 20 Ocak 1877'de konferans dağılmış ve altı büyük devletin sefirleri İstanbul'u terk etmişti. Büyük devletler Osmanlı Hükümetini zorlamak için Rusya'nın liderliğinde 31 Mart 1877'de Londra'da bir protokol hazırlayarak bir kez daha konferans kararlarının uygulanmasını istemişti. İstanbul'un bu isteği reddetmesi üzerine Rusya 24 Nisan 1877'de Osmanlı İmparatorluğu'na harp ilan ederek 93 Harbi'ni başlatmıştı.⁶

Rumeli Cephesi'nde harekât, Rus birliklerinin Zıştovi karşısında toplanarak 26 Haziran'dan itibaren Tuna'yı geçmesiyle başlamıştı.⁷ Güneye doğru harekâta devam eden Rus birlikleri 19 Temmuz'da stratejik olarak büyük bir değer taşıyan Şipka geçidini ele geçirmiş ve Balkan Dağları'nın güneyine sarkmıştı.⁸ Bu esnada Karadağ cephesinden deniz yolu ile nakledilen Süleyman Paşa kuvvetleri bölgeye gelmiş ve Rusların Balkan güneyinde ilerlemesine engel olmuştu.⁹ Niğbolu'yu ele geçiren Rusların Plevne'ye yaptığı taarruz ise Osman Paşa kuvvetleri tarafından durdurulmuştu. Plevne'deki direniş Rus ilerlemesini durdurmuş ve şehrin etrafında büyük Rus kuvvetlerinin toplanmasına neden olmuştu. Şehirdeki Osmanlı birlikleri Rus-Romen kuvvetleri tarafından eylül ve ekim ayları boyunca yapılan taarruzları da durdurmayı başarmıştı.¹⁰

Harbin bu aşamasında Osmanlı birliklerinin büyük kısmı Şumnu, Şipka ve Plevne'de toplanmıştı. Buna karşın cephedeki Osmanlı komutanları arasında bir uyumsuzluk hüküm sürüyor, bu kuvvetler birbirini destekleyecek şekilde koordineli hareket edemiyordu.¹¹ Plevne Müdafaası 10 Aralık'a kadar sürmüştü. Ancak bu tarihte şehrin düşmesi savaşın seyrini değiştirmiş, muhasara için şehrin etrafında toplanan büyük bir Rus kuvveti ileri harekât için serbest kalmıştı. Rus birlikler süratle Balkanları aşarak 20 Ocak'ta Edirne'ye girmişti. Durumun umutsuz olduğunu gören II. Abdülhamit ocak ayı ortasında mütareke talebinde bulunmuş, mütareke görüşmeleri ay sonunda neticeye varmıştı.¹²

2. Kafkas Cephesi'nde Harbin Seyri

Tersane Konferans'ından sonra Rusya ile gerginleşen ilişkiler İstanbul'u bazı tedbirler almaya yöneltmişti. Bu kapsamda Girit Vali ve Kumandanı Ahmet Muhtar Paşa, 8 Şubat 1877 tarihinde IV. Ordu Müşirliği ve Anadolu Harp Ordusu Başkumandanlığına tayin edildi. 24 Şubat'ta İstanbul'a gelen Ahmet Muhtar Paşa, Erzurum'a hareket etmeden önce Serasker Redif Paşa ile birlikte Kafkas Cephesi için bir savaş planı hazırladı ve padişaha arz etti. Bu plana göre cephede savunmada kalınacak ve Osmanlı donanması Karadeniz'i sürekli olarak tarayarak kontrol altında tutacaktı.¹³ Ahmet Muhtar Paşa 7 Nisan'da IV. Ordu karargâhının bulunduğu Erzurum'a ulaştı.¹⁴

Cephedeki Osmanlı askerî kuvvetlerinin mevcudu hakkında değişik kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir.¹⁵ Ahmet Muhtar Paşa IV. Ordunun harbin başındaki mevcudunu şöyle verir: 51.514 mevcutlu 74 piyade taburu, 1.986 mevcutlu dört süvari alayı, 1.940 kişilik bir seyyar topçu alayı ve üç kalede 2.120 kişiden ibaret kale topçuları. Ancak nakliyat, ambarlar ve hastaneler gibi lojistik ihtiyaçlar için ayrılan askerler

⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 31-32.

⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 82.

⁷ Ahmed Saib, *Son Osmanlı-Rus Muharebesi*, Hindiye Matbaası, Kahire 1327 (1911), s. 69-73.

⁸ H. Hikmet Süer, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 148-153.

⁹ Mehmed Hulusi, *Niçin Mağlub Olduk: 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi: Avrupa Cephesindeki Harekât*, haz. Habibullah Habib, Ali Eymir, Kayhan Yayınları, İstanbul 2021, s. 94-96.

¹⁰ Albay Talat, *Plevne Savunması*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, s. 9-13, 15-24.

¹¹ Keçecizade İzzet Fuat, *Kaçırılan Fırsatlar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askerî Düşünceler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, s. 44-45; *Rumeli Orduları Başkumandanı Süleyman Hüsnü Paşa'nın 93 Osmanlı-Rus Harbi Hatıraları*, haz. Ebubekir Subaşı, Çelik Yayınevi, İstanbul 2021, s. 57.

¹² Bruce W. Menning, *Bayonets Before Bullets, The Imperial Russian Army 1861-1914*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, s. 67-78.

¹³ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar-2, Sergüzeşt-i Hayatının Cild-i Sanisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 7.

¹⁴ Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976, s. 69.

¹⁵ Allen-Muratoff 15 bin nizamiye, 50 bin redif, 25 bin gönüllü ve milis olmak üzere toplam 90 bin rakamını zikreder. William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields, A History Of The Wars On The Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953, s. 112; F. V. Greene göre ise Osmanlı kuvveti, Batum'daki 20 bin asker hesaba katılmazsa yaklaşık 50 bindi. Francis Vinton Greene, *Russian Army and its Campaigns in Turkey in 1877-1878*, D. Appleton And Company, New York 1879, s. 380.

düşüldüğünde muharebe sahasına sürülen mevcut 48 bin kadardı.¹⁶ Genelkurmay'ın resmî yayınına göre 29 Mart 1877'de personel mevcudu 1.741 subay dâhil toplam 62.114 kişiden ibaret bulunuyordu.¹⁷

Bölge dağlık yapısı nedeniyle askerî harekâta çok elverişli değildi. Osmanlı-Rus hududundan itibaren üç ana istikamet üzerinden harekât imkânı vardı. Bunlar; Gümrü-Kars-Sarıkamyş-Erzurum istikameti, Ahılkelek-Ardahan-Göle-Oltu-Erzurum istikameti ve Erivan-Doğubayazıt-Eleşkirt-Erzurum istikameti idi. Nitekim Rus harekâtı bu hatlar üzerinden gelişecek ve muharebeler bu bölgelerde gerçekleşecekti. Ahmet Muhtar Paşa, Rusların büyük kuvvetiyle Gümrü-Kars-Sarıkamyş-Erzurum istikametinden taarruz edeceği, diğer mihverlerde tali kuvvetlerle hareket edeceği kanaatindeydi. Bu kapsamda kuvvetlerini bu üç istikameti kapatacak şekilde sağ kanat, orta ve sol kanat olmak üzere üç grupta toplamıştı. Mevcut istihkâmlarda bulunan kuvvetler haricinde sol kanatta 10 taburluk bir Ardahan Fırkası ve 2 batarya seygar top Ferik Kasap Hüseyin Paşa komutasında Ardahan'da bulunuyordu. Cephenin ortasında 40 taburluk Kars Kolordusu ve 6 batarya seygar top Ferik Hüseyin Hami Paşa komutasında üç tümen halinde Kars'ta konuşlanmıştı. Sağ kanatta Tatlıoğlu Mehmet Paşa komutasında 12 taburluk Eleşkirt Fırkası ve 2 batarya seygar top Karaköse-Eleşkirt bölgesindeydi. Faik Paşa komutasında Van Fırkası'nın 2 taburu Doğubayazıt'ta, 4 taburu ise Van'da bulunuyordu. Genel ihtiyat olarak 6 taburluk bir kuvvet ise Mirliva Şahin Paşa komutasında Horasan bölgesine ayrılmıştı.¹⁸ Muharebe sahasında keşif, gözetleme, hücum, baskın gibi önemli görevlerde kullanılan süvari birlikleri ise çok az miktarda olup, yalnızca dört alay süvari bulunmaktaydı.¹⁹ Batum'da Hasan Tahsin Paşa komutasında 11 piyade taburu vardı ancak bu kuvvet IV. Ordu'dan ayrılarak doğrudan İstanbul'un kontrolüne verilmişti.

Cephedeki Rus kuvveti için de değişik sayılar zikredilmiştir. Ahmet Muhtar Paşa, Kafkasya'daki toplam Rus kuvvetinin yaklaşık 148 bin olduğunu, bunun 31 bin kadarının isyanları önlemek üzere iç bölgelere ayrıldığını söyler. Osmanlı kuvvetleriyle muharebeye giren Rus sahra ordusunun mevcudu ise yaklaşık 65 bindir.²⁰ Allen-Muratoff'a göre Rus ordusunda 42.500 piyade ve 17 bin süvari mevcuttu.²¹ A.J.Schem bu rakamı 45 bin olarak verirken²², F.V.Greene'e göre Ruslar yaklaşık 55 bin piyade ve 10 bin süvari ile sefere başlamışlardı.²³ Cephedeki Osmanlı kuvveti ile mukayese edildiğinde piyade sayısında yaklaşık bir denkleğin olduğu, süvari mevcudunda ise Rus ordusunun büyük bir üstünlüğü olduğu görülür.

Rus Genelkurmayınca 1874'te hazırlanan sefer planına göre; Rus ordusu hududu geçerek Osmanlı ordusunun toparlanmasına fırsat vermeden ani bir taarruzla altı hafta içinde Erzurum'u ele geçirecek ve buradan Anadolu içlerine ilerleyecekti. Ancak Kafkasya Valisi Grandük Micheal, Kuzey Kafkasya'da devam etmekte olan karışıklıkları ve Osmanlı donanmasının yapacağı bir çıkartma harekâtı ile bu bölgede yaratabileceği tehdidi göz önüne alarak bu plandan vazgeçti. Yapılan yeni plana göre Ardahan, Doğubayazıt ve Batum'a karşı muharebe keşfi yapılırken Kars Kalesi muhasara ile ele geçirilecekti.²⁴

Cephedeki askerî harekât 24 Nisan 1877'de Rus kuvvetlerin hududu geçerek üç mihverden ilerlemesi ile başlamıştı. General Heimmann komutasındaki kuvvetler (18.000 piyade ve 7.000 süvari) Kars'a, General Tergukasov kuvvetleri (7.000 piyade ve 3.500 süvari) Doğubayazıt'a, General Devel kuvvetleri (6.500 piyade ve 2.500 süvari) Ardahan'a ve General Oklobzhie kuvvetleri (11.000 piyade ve 1.000 süvari) Batum üzerine ilerlediler.²⁵

General Melikov'un öncelikli hedefi, son derece müstahkem olan Kars Kalesi'ni ele geçirmektir. Muhtar Paşa, nisan ortasında Kars Kalesi'ne gelerek gerekli savunma tertiplerinin alınmasına bizzat nezaret etmişti. Ordu Müşiri, Kars'ta bütün askerî kuvvetin şehrin içinde yığıldığını görmüştü. Hâlbuki askerlik fenni gereği düşman hudut hattından itibaren karşılanmalı ve ilerlemesi engellenmeli yahut geciktirilmeliydi.²⁶ Derhal

¹⁶ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 8.

¹⁷ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbî Kafkas Cephesi Harekâtı, C.II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 44.

¹⁸ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 14-18; Ahmed Saib, *age*, s. 39.

¹⁹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 141.

²⁰ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 32-34.

²¹ Allen, Muratoff, *age*, s. 115.

²² Alexander Jacob Schem, *War In The East: An Illustrated History of the Conflict Between Russia*, H.S.Goodspeed & Co., New York 1878, s. 261.

²³ Greene, *age*, s. 380.

²⁴ Allen, Muratoff, *age*, s. 114-115; Bazı Rus tarihçileri bu planı eleştirmiş, Rus ordusunun harbin başında Ardahan ve Kars önünde küçük kuvvetler bırakarak süratle Erzurum'a ilerlemesi durumunda Osmanlı ordusunun toparlanamayacağı ve şehrin kısa zamanda ele geçirilebileceğini önu sürmüştür. Bu konuda tartışmalar için bakınız; Nurgül Kutlu, *Rus Kaynaklarına Göre 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2019, s. 109-111.

²⁵ Allen, Muratoff, *age*, s. 115; Ahmet Muhtar Paşa, General Loris Melikov kumandasında Gümrü'den Kars üzerine ilerleyen merkez grubunun gücünü 38 piyade taburu ve 12 süvari alayı olmak üzere 40 bin olarak verir. General Tergukasov kumandasında Bayezid üzerine ilerleyen kuvvet 16 piyade taburu ve 4 süvari alayı olmak üzere 13 bin mevcuttur. General Devel kumandasında Ardahan'a taarruz eden Rus kuvveti ise 9 piyade taburu ve 5 süvari alayı olmak üzere 12 bin mevcuttur. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 34.

²⁶ Ahmet Muhtar Paşa'nın harp anlayışına göre ordu kale ve istihkâmlar içine kapanmamalıydı. Zira bu durum askerinin moralini ve metanetini olumsuz etkiliyordu. Bunun yerine düşmanla harbi açık alanda kabul etmeli, mağlup olursa belli bir mesafe çekilip yeni bir savunma hattı

birliklerin düşmanı karşılamak için hudut hattından itibaren arazide mevzilendirilmesini istemişti. Bunun için taburların mekkâre hayvanlarla desteklenerek seyyar hâle getirilmesi gerekiyordu. Ancak ordunun elindeki mekkâre hayvan sayısı çok yetersizdi. Ahmet Arif Bey, Ahmet Muhtar Paşa'nın süratle köylerden kağı arabaları toplatarak altı taburluk bir kuvveti seyyar hâle getirdiğini ve ileri mevzi kuvveti olarak Kars'ın doğusunda Subatan'a sevk ettiğini yazar. Ancak yeterli kuvvet hudut hattında mevzilendirilemeden Rus ordusu hududu geçerek taarruza başlayacaktı.²⁷

General Heimmann kuvvetleri 24 Nisan'da Arpaçayı'nı geçerek Kars'a ilerlemeye başladı. Muhtar Paşa yaptırdığı keşifte bir Rus kolunun Kars'ın güneyinden dolaşarak batıya doğru ilerlemekte olduğunu gördü. Bunun üzerine Kars Kalesi'nde 29 taburluk bir kuvvet bırakarak, Ruslardan önce tutmak için 28 Nisan'da 9 taburla (yaklaşık 5.000 asker) Soğanlıdağ'a çekildi.²⁸ Muhtar Paşa hızlı bir yürüyüşle Ruslardan önce Soğanlıdağ geçitlerine ulaşarak düşmanın çevirme manevrasını boşa çıkardı. Soğanlıdağ'daki Osmanlı kuvvetleriyle muharebeden kaçınan Rus kolu Kars'a geri döndü.

Bu durum üzerine General Melikov Kars'ın önünde bir kısım birliklerini bıraktıktan sonra geri kalan kuvvetleriyle Ardahan üzerine yürüdü. Melikov, Ardahan önündeki Devel kuvvetleri ile birleşerek taarruz için tertiplendi. Şehirdeki Osmanlı kuvvetlerinin komutanı Hüseyin Sabri Paşa'nın kararlı bir savunma yapmayarak çekilmesi üzerine Ruslar 17 Mayıs'ta Ardahan'ı ele geçirdi.²⁹ Ardahan'dan ilerleyen diğer bir kol ise 2 Haziran'da Oltu'ya girdi. Muhtar Paşa, Zivin'deki mevziinin sol yanını ve gerisini tehdit eden bu harekete karşı derhal tedbir aldı. Osmanlı kuvvetlerinin Oltu'ya ilerlemesi üzerine Ruslar 5 Haziran'da şehri boşaltarak Ardahan istikametinde çekildi.³⁰

Ruslar Ardahan'da kolay bir galibiyet elde etmişti. Ancak Osmanlı birliklerinin Batum'daki direnişi Rusları zor durumda bırakmıştı. Osmanlı donanmasının Kafkas sahillerine yönelik mahdut hedefli hücumları Rus genel karargâhını ürkütüyordu. 14 Mayıs'ta Kafkasyalı gönüllüler Karadeniz'deki Osmanlı donanmasının desteğiyle Sohumkale'yi ele geçirmişti. Çerkez Beylerinin idare ettiği ayaklanma ise Ruslar aleyhine gelişmekteydi. Bu durumda Tiflis'teki Rus genel karargâhı, daha önce yapılan planda Melikov kuvvetlerini desteklemesi düşünülen ihtiyatları Kuzey Kafkasya'da kullanmaya karar vermişti. Bu koşullarda Melikov, kuvvetinin büyük kısmını alarak Kars'a hareket etti ve 5 Haziran'dan itibaren Kars'ı muhasaraya aldı.³¹

Soğanlıdağ'a çekilen Ahmet Muhtar Paşa ise gerideki birliklerini stratejik açıdan önemli bir nokta olan Zivin'de topladı. Buradaki kuvvetle gerektiğinde Kars'a yardımda bulunabilecek, ayrıca Kars yönünden gelecek Rus ordusunun Doğubayazıt tarafından gelecek Rus kuvvetleriyle birleşmesine engel olabilecekti.

Doğubayazıt'a ilerleyen Rus kuvvetleri ise buradaki zayıf Osmanlı birliğini geri atarak 30 Nisan'da şehri ele geçirdi. Buradan ileri harekâta devam eden Ruslar 6 Mayıs'ta Kağızman'ı, 13 Mayıs'ta Diyadin'i ve 20 Mayıs'ta Karaköse'yi işgal etti. General Melikov, Zivin'deki Osmanlı kuvvetlerini oyalamak ve Kars üzerine ilerlemelerine engel olmak amacıyla General Tergukasov'a ileri harekâta devam etmesini emretmişti. Ahmet Muhtar Paşa ise Rusların bu mihverde ilerlemesi üzerine Van Fırkasının Doğubayazıt'a ilerleyerek Tergukasov kuvvetlerinin gerisini tehdit etmesini istedi. Ancak Faik Paşa komutasındaki Van Fırkası eksiklerini bahane ederek harekete geçmekte gecikti. Faik Paşa, Doğubayazıt'taki Rus kuvvetini kuşatma altına alsa da kaleyi ele geçiremediği gibi ilerleyen Rus birliklerinin gerisinde ciddi bir tehdit oluşturamadı.³² Bunun üzerine Muhtar Paşa, Tatlıoğlu Mehmet Paşa'ya takviye birlikleri gönderip Eleşkirt Fırkası'nın mukavemet etmesi hususunda emir verdi. Ancak 16 Haziran'da yapılan muharebede Mehmet Paşa'nın şehit olmasıyla Osmanlı birlikleri tutunamayarak Velibaba boğazına çekildiler. Sağ kanadındaki tehlikeyi gören Muhtar Paşa bizzat Velibaba'ya gelerek 13 bin kişilik kuvvetle 21 Haziran'da Ruslara taarruz etti. Halyaz Muharebesi olarak anılan bu muharebede Osmanlı kuvvetleri tam anlamıyla taktik bir başarı sağlayamadı. Ancak bu muharebe sonunda cephede Rus ilerlemesi durmuş ve inisiyatif Osmanlılara geçmişti.³³

kurmalıydı. Ayrıca Erzurum ve Ardahan istihkâmları topçu silahlarında gelişmeler karşısında etkinliğini kaybetmişti. Bu istihkâmların yapıldığı döneme göre topların etkili menzilleri iki kattan fazla artmıştı. Mehmed Arif Bey, *age*, s. 575; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 11.

²⁷ Mehmed Arif Bey, *age*, s.142-145.

²⁸ *1877-1293 Osmanlı-Rus Seferinden Halyas-Zivin-Kars Muharebeleri*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2017, s. 12; Greene, *age*, s. 381.

²⁹ Ardahan'ın düşmesinden sonra şehir Rus askerleri tarafından yağmalanmıştı. Bu esnada Rus ordusunda bulunan Kazaklar ve Karapapaklar tarafından yaklaşık 300 Osmanlı askeri ve 500 kadar sivil öldürülmüştü. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 118.

³⁰ Charles Boswell Norman, *Armenia and The Campaign of 1877*, Cassel, Petter & Galpin, London, s. 64-67; Ahmed Saib, *age*, s. 48-52; A. J. Schem, *age*, s. 266-267.

³¹ Allen, Muratoff, *age*, s. 120-121; Greene, *age*, s. 384.

³² Ahmed Saib, *age*, s. 57; Mehmed Arif Bey, *age*, s. 337.

³³ Allen, Muratoff, *age*, s. 133-140; Erkan-ı Harbiye Kolağalarından Reşid, *1293 Osmanlı-Rus Sefer-i Ahiri*, haz. Habibe Kazancıoğlu, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2016, s. 67-68.

General Melikov, Ahmet Muhtar Paşa'nın bir kısım kuvvetle Velibaba'ya gittiğini haber almış ve buradaki Tergukasov kuvvetlerine destek sağlamak için Zivin üzerine taarruz kararı almıştı.³⁴ Ahmet Muhtar Paşa Halyaz Muharebesi'ni verirken Rus birlikleri (18.000 piyade ve 6.000 süvari) Kars'tan Zivin'e doğru harekâta başladı. İsmail Hakkı Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri 24 Haziran'da başlayan Rus taarruzunu karşıladı ve Rusları durdurdu. Zivin Muharebesi'nde mağlup olan Ruslar 29 Haziran'dan itibaren çekilmeye başladılar.³⁵ Muhtar Paşa, yeterli sayıda süvari kuvvetine sahip olmamasına rağmen ve İstanbul'un arzusu hilafına olarak 23 taburluk bir kuvvetle Rusları Kars yönünde takibe başladı. İstanbul, Rusların takip edilmesinden ve Osmanlı kuvvetlerinin birden çok parçaya ayrılmasından rahatsızdı. Ahmet Muhtar Paşa buna cevaben, ordunun yalnızca Erzurum'da toplanabileceğini, buraya çekilmesi durumunda şehirde kuşatma altında kalarak Anadolu'yla temasının kesileceğini söyleyerek takipte ısrarcı davrandı.³⁶

Bu esnada Rumeli Cephesi'nde Rus birlikleri Tuna'yı geçerek ilerlemeye başlamıştı. Rus Genel Karargâhı harbin sonucunun Rumeli Cephesi'nde alınacağı ve Kafkas Cephesi'nin tali bir cephe olduğu düşüncesiyle 9 Temmuz'da Kars kuşatmasının sonlandırılarak birliklerin Kurudere ve Başgedikler bölgesindeki eski mevziilerine çekilmesini emretti. Bunun üzerine General Melikov 10 Temmuz'da Kars muhasarasına son vererek belirtilen hatta çekildi. Osmanlı kuvvetleri ise Alacadağ doğu yamaçlarına kadar ilerleyerek Rus mevziinin karşısında tertiplendi.³⁷

Velibaba önünde bulunan General Tergukasov kuvvetleri ise Zivin Muharebesi'nin yapıldığı gün Eleşkirt istikametinde çekilmeye başlamıştı. Ahmet Muhtar Paşa, Van Fırkasının başında olan Faik Paşa'ya telgraf çekerek Doğubayazıt'a doğru çekilen Tergukasov kuvvetlerinin yolunu kesmesini ve Rus kuvvetlerini takibe başlayan Eleşkirt Fırkasıyla koordineli hareket etmesini istemişti. Ancak ne Kurt İsmail Paşa komutasındaki Eleşkirt Fırkası takipte ısrarcı davranmış, ne de Faik Paşa Eleşkirt'e zamanında ilerleyerek Rusların çekilme yolunu kesebilmişti.³⁸ Bu koşullarda General Tergukasov nizami şekilde çekilerek Rus hududuna ulaştı. Rusları takip eden Osmanlı birlikleri 3 Temmuz'da Eleşkirt'e girdi ve buradan ilerleyerek Doğubayazıt yakınlarında tertiplendi. Ahmet Muhtar Paşa, Doğubayazıt'ta kuşatma altında bulunan Rus birliğinin ele geçirilmesi konusunda da gerekli talimatları vermişti. Ancak gerek Kurt İsmail Paşa gerekse Faik Paşa bu konuda gerekli iradeyi göstermedi. Nitekim General Tergukasov, 10 Temmuz'da baskın bir hücumla tekrar hududu geçerek Doğubayazıt'ta muhasara altında olan askerlerini kurtarmaya muvaffak oldu.³⁹ Osmanlı kuvvetleri ancak 11 Temmuz'da Doğubayazıt'a tamamen hâkim olabildi.

Bu esnada İstanbul, Rus topraklarına girilmesini ve muharebenin hududun ötesine taşınmasını istemişti. Ahmet Muhtar Paşa yaptığı değerlendirme neticesinde Doğubayazıt Kolordusuna hududu geçerek Ruslara taarruz etmesi emrini verdi. Ancak İsmail Paşa, kuvvet eksikliğini ve lojistik sıkıntılarını öne sürerek uzun süre oyalandı. Nihayet 6 Ağustos'ta taarruz ederek Rus örtme kuvvetlerini Iğdır'a çekilmeye mecbur etti. Ancak bu taarruzda da azimli davranmayarak önemli bir fırsatı kaçırdı. Daha sonra takviye alan Tergukasov kuvvetlerini daha geriye atmaya muvaffak olamadı.⁴⁰

Osmanlı kuvvetlerinin Alacadağ'ın doğusunda yerleştiği mevziinin genişliği yaklaşık 40 kilometreydi. Ordunun mevcudu ise 5 bin kadar süvari ve Kars'taki kuvvetlerle beraber 48 bin civarındaydı. Rus kuvvetleri ise yaklaşık 15 süvari alayıyla beraber 50 binden fazlaydı. Bu mevcut ile bu hattın savunulması oldukça zordu. Güneyden kuşatılma tehlikesi olan bu mevzi, Kars garnizonundan da uzaktı.⁴¹ Mevziinin sol kanadı, merkez ve sağ kanattan kopuktu.⁴² Ayrıca kış mevsimi yaklaşmaktaydı. Askerin donatımı ise son derece yetersizdi. Ahmet Muhtar Paşa'nın gerek personel takviyesi gerekse kışlık donatım için İstanbul'a yaptığı talepler ise karşılıksız kalmıştı.⁴³

³⁴ Henry Montague Hozier, *The Russo-Turkish War III*, William Mackenzie, London 1878, s. 858.

³⁵ Ahmed Saib, *age*, s. 80-89; Allen, Muratoff, *age*, s. 141-147; Norman, *age*, s. 162-165.

³⁶ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 325-328; Ahmed Sabi'e göre Muhtar Paşa çekilen Rus ordusunu takipte yavaş davranmış, bu sayede General Melikov Kars muhasarasındaki ağır toplarını çekmeye muvaffak olmuştu. Ahmed Saib, *age*, s. 90.

³⁷ Allen, Muratoff, *age*, s. 150-151.

³⁸ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 302-303; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 78.

³⁹ Hozier, *age*, s. 866; Mehmed Arif Bey, *age*, s. 341-342. Van Fırkası komutanı Faik Paşa daha sonra görevden uzaklaştırılarak harbin ertesinde divan-ı harpte yargılanarak ordudan ihraç edildi ve Kütahya'ya sürgüne gönderildi. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Resmî Mevzuat (Y.A.RES.), 2/26, 08 Rabiulevvel 1296 (02 Mart 1879).

⁴⁰ Ahmed Saib, *age*, s. 251; Norman, *age*, s. 249-250; Greene, *age*, s. 385.

⁴¹ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 171; Allen, Muratoff, *age*, s. 158-159.

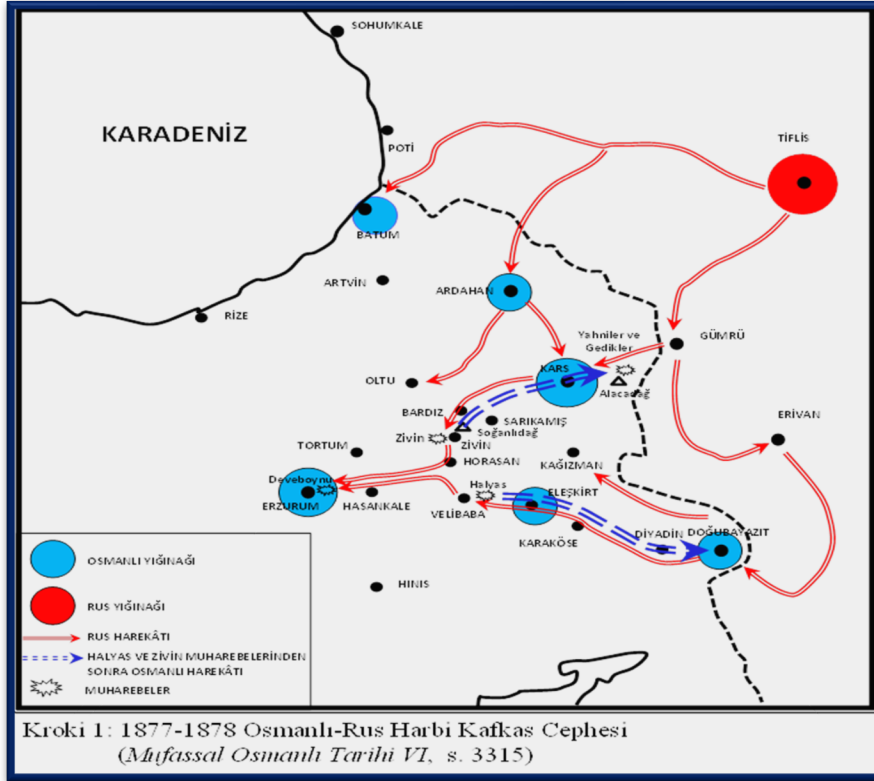
⁴² Nitekim Rus taarruzları da merkezle sol kanat arasındaki bu boşluğa yönelecekti. Muhtar Paşa, mevziinin bu dezavantajının farkındaydı ve Rusların taarruzlarına karşı sol kanadı Kars'tan yetişecek kuvvetlerle kapatmayı planlamıştı. Hozier, *age*, s. 869.

⁴³ Ahmet Muhtar Paşa, Ağustos ayı başında İstanbul'dan kış hazırlıkları için 500 bin lira istemiş, ancak İstanbul'dan şu an için bu paranın gönderilmesinin mümkün olmadığı ve ihtiyaçların yöreden temin edilmesi cevabı verilmişti. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 256-257.

MEHMED ARİF BEY'İN HATIRATINDA 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ KAFKAS CEPHESİ

Rus ordusu ise bir yandan takviye alırken öte yandan taarruz hazırlığı yapıyordu. Temmuzun sonu ve ağustosun ilk yarısı iki tarafın keşif taarruzları ile geçti. 18 Ağustos'ta ise Ruslar 48 piyade taburu ve 10 süvari alayı kadar bir kuvvetle taarruza giriştiler. Rusların asıl taarruz istikameti Yahniler bölgesiydi. Bu bölgede şiddetli bir muharebe cereyan etti. Muhtar Paşa, Kars Kalesi'nden getirttiği takviye taburları da muharebeye sürerek Rusları çıkış mevzilerine geri püskürttü.⁴⁴

Ahmet Muhtar Paşa, 22 Ağustos'tan itibaren yaptığı keşif faaliyetlerinde karşısındaki Rus kuvvetlerinin bir kısmının General Tergukasov kuvvetlerini takviye etmek üzere cepheden çekildiğini fark etmişti. Buna engel olmak ve Rus kuvvetlerinin büyük kısmını Kars Ovası'nda tutmak amacıyla Gedikler mevkiinde bir taarruza karar vermişti. 25 Ağustos'ta başlayan Osmanlı taarruzu ve Gedikler Muharebesi sonunda Ruslar geri atılarak savunma hattında önemli bir mevki ele geçirildi. Muhtar Paşa bir takip harekâtına niyetlense de cephaneye erzakın azalmış olması ve elinde yeterli ihtiyat bulunmaması nedeniyle bundan vazgeçmişti.⁴⁵

Ahmet Muhtar Paşa'nın başarıları İstanbul'da sevinçle karşılanmıştı. Bu muvaffakiyetinden dolayı II. Abdülhamit tarafından 1 Ekim'de Ahmet Muhtar Paşa'ya Osmanlı ordusunda çok az kişiye nasip olan "Gazilik" unvanı verildi.⁴⁶

Eylül ayı başında İstanbul'dan gelen talimatta harbin sonunun yaklaşmış olduğu ve Rus topraklarında belli bölgelerin ele geçirilmesinin barış görüşmelerinde faydalı olacağı bildirilmişti. Bunun üzerine önce Alacadağ güneyinde, müteakiben de Ardahan üzerine iki harekât planlandı. Alacadağ güneyindeki harekât Bayazıt Kolordusu komutanı Kurt İsmail Paşa'nın lojistik sıkıntıları bahane ederek gerekli desteği göndermemesi nedeniyle icra edilemedi. Ardahan üzerine planlanan harekât için de Acara'dan beklenen muavene askerlerinin gelmemesiyle sonuç alınamadı.⁴⁷

Eylül ayı ortalarında kuvvet muvazenesi Osmanlılar aleyhine ciddi şekilde bozulmuştu. Ahmet Muhtar Paşa'ya göre Rus kuvvetleri aldıkları takviyelerle 81 piyade taburu ve 14 süvari alayı olmak üzere 74 bin

⁴⁴ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 164-165; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 127-128; Greene, *age*, s. 388-389; Schem, *age*, s. 339-340.

⁴⁵ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 167-172; Erkan-ı Harbiye Kolağalarından Reşid, *age*, s. 69-70; R.Grant Barnwell, *The Russo-Turkish War*, John E. Potter And Company, Philadelphia 1877, s. 543-550.

⁴⁶ Uçarol, *age*, s. 93. BOA, Y.A.RES., 1/14, 24 Ramazan 1294 (02 Ekim 1877).

⁴⁷ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 446-448; Hozier, *age*, s. 873.

mevcuduna ulaşmıştı. Osmanlı ordusu ise 34.800 kişiden ibaretti.⁴⁸ Allen-Muratoff'a göre Rus kuvveti 42 bin piyade ve 12 bin süvari iken Osmanlı ordusu 34 bin piyade, 2.000 süvari ve 6.000 atlı milisten oluşuyordu.⁴⁹ Bu mevcudun içinde ise hastalık oranları çok yüksekti. Kars hastanelerinde yaklaşık 8.500 hasta ve yaralı asker bulunuyordu.⁵⁰ Muhtar Paşa İstanbul'dan altı taburluk bir takviye talebinde bulunmuş ancak Seraskerlikten verilen cevapta mevcut kuvvetleriyle idare etmesi gerektiği bildirilmişti.⁵¹

Rus genel karargâhı, gelen takviyelerle kış etkisini göstermeden bir genel taarruza karar vermişti. General Melikov, 2 Ekim'de cephenin Yahniler bölgesinde taarruza geçti. Rus kuvvetleri bir kuşatma manevrasıyla Osmanlı birliklerinin Kars'la irtibatını kesmeye çalışıyordu. İkinci Yahniler Muharebesi boyunca bölgedeki kritik mevkiiler iki taraf arasında el değiştirdi. Muhtar Paşa, 4 Ekim'e kadar devam eden muharebede Rusları mevzilerine geri sürmeye muvaffak oldu.⁵²

Ekim ayı başında kuvvetli takviyeler alan Rus ordusu genel bir taarruza geçebilecek güce ulaşmıştı. Bu koşullarda Osmanlı ordusu için Kars ile Erzurum arasında münasip bir noktaya çekilmek ve kışı burada geçirmek makul bir tercih olabilirdi. Ancak Ahmet Muhtar Paşa, elindeki kuvvetle mevziini muhafaza edebileceği ve Rusların Alacadağ güneyinden yapabileceği bir çevirme manevrasına engel olabileceğini düşünmüş olmalıdır. Ayrıca Osmanlı karargâhında kışın yaklaşması nedeniyle Rusların taarruzlarını keseceği ve hareketin bahara kadar duraklayacağı düşüncesi hâkimdi. Bu koşullarda genel bir çekilme yerine ileri mevzilerdeki birliklerini çekerek cephesini daraltmaya çalıştı.⁵³

Ahmet Muhtar Paşa, ekim ortasına gelindiğinde Rusların 75 bin askerine karşı yalnızca 31 bin adamı olduğunu yazar.⁵⁴ Ruslar, Ekim'in 10'undan itibaren bir çevirme manevrası için hazırlıklara başlamıştı. Muhtar Paşa, Melikov'un çevirme manevrasını sezmiş, Kars'a çekilmeyi düşünmüş ancak bir çekilme emrinin bozguna sebep olabileceği düşüncesiyle orduyu mevzilerinde tutma kararına varmıştı.⁵⁵ Nitekim 14 Ekim'de Rus ordusu bütün cephede taarruza geçti. Rus taarruzunun gelişmesi ve ordunun Alacadağ güneyinden kuşatılması ihtimali üzerine Ahmed Muhtar Paşa geri çekilerek yeni bir savunma hattı tesis etme kararı almıştı. Ancak hızla gelişen Rus taarruzu karşısında bu karar uygulanamadı. Ertesi gün vuku bulan Alacadağ Muharebesi'nde Rus birlikleri Osmanlı cephesini yardı ve çevirme hareketiyle 7 bin esir almayı başardı. Osmanlı savunması bozulmuş, bazı taburlarda bozgun başlamıştı. Ahmet Muhtar Paşa bütün çabasına rağmen bozgunu önlemeye ve askeri tekrar toplayarak geride ikinci bir savunma hattı kurmaya muvaffak olamamıştı. Bu koşullarda Ordu Müşiri de kaçan askerinin ardından Kars'a çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı ordusu Alacadağ Muharebesi'nde altı bini şehit ve yaralı olmak üzere yaklaşık 18 bin adamını kaybetmişti.⁵⁶

Ahmet Muhtar Paşa'nın Kars'ta muhasara altında kalması durumunda Erzurum yolu savunmasız kalacaktı. Bu nedenle Kars'ta Hüseyin Hami Paşa komutasında 30 taburluk (yaklaşık 10.000 asker) bir kuvvet bırakarak 9 taburla (3000 asker) Zivin'e çekildi.⁵⁷ Bu esnada Ahmet Muhtar Paşa'nın emri ile Doğubayazıt bölgesinde bulunan Osmanlı kuvvetleri de Köprüköy'e doğru çekiliyordu. Ordu Müşiri, Bayazıt Kolordusu Köprüköy'e ulaşana kadar Rus kuvvetlerini üç gün Zivin'de oyaladı. Müteakiben Köprüköy'de bu birliklerle buluşarak Erzurum'a doğru çekilmeye devam etti. 30 Ekim'de 18 bin kişilik bir kuvvetle Erzurum'un hemen doğusundaki Deveboynu mevziine yerleşti.⁵⁸

Gerek Kars istikametinden gerekse Doğubayazıt tarafından çekilen Osmanlı kuvvetleri Rus birlikleri tarafından takip ediliyordu. Rus kuvvetleri 31 Ekim'de Deveboynu önüne geldi. General Heimann gerekli

⁴⁸ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 195-196. Buna karşın Yıldız'a sunulan 02.09.1294 tarihli pusulada IV. Ordu'nun mevcudu 106 piyade taburu, 36 süvari bölüğü, 23.500 muavene süvarisi olarak gösterilmişti. BOA, Yıldız Askeri Mevzuat (Y.PRK.ASK.), 1/42, 02 Ramazan 1294 (10 Eylül 1877).

⁴⁹ Allen, Muratoff, *age*, s. 170-171; F.V.Greene ise General Melikov'un Alacadağ doğusunda tertiplenmiş 55 bin piyade ve 8000 süvarisi varken, bunun karşısında 36 bin Osmanlı askeri olduğunu söyler. Greene, *age*, s. 390.

⁵⁰ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 464.

⁵¹ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 185.

⁵² Ahmed Saib, *age*, s. 259-263; Greene, *age*, s. 390-391; Schem, *age*, s. 344.

⁵³ Norman, *age*, s. 382-383; Greene, *age*, s. 391; Charles Williams, *Armenian Campaign, A Dairy Of The Campaign Of 1877 In Armenia And Koordistan*, C.Kegan Paul & Co., London 1878, s. 332; Ahmet Muhtar Paşa da Büyük Yahni Tepesi'ni boşaltmanın büyük bir hata olduğunu, daha sonra bu karardan pişmanlık duyduğunu söyler. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 205.

⁵⁴ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 211; Allen, Muratoff'a göre de Ahmet Muhtar Paşa'nın 60 tabur piyade ve 2500 süvari olmak üzere yaklaşık 30 bin adamı vardı. Allen, Muratoff, *age*, s. 182.

⁵⁵ Ahmet Muhtar Paşa bu konuda şunları yazar; "Zira Ruslara arka çevirip çekilmekten asker arasında doğacak dehşetin derecesini tecrübeyle biliyordum. Ruslar önünden başarıyla ricat edebilmek muntazam askerlere mahsustur. Benim askerimde ise o derece intizam olmadığı gibi, zaten Osmanlı askeri her zaman taarruz ederken aslan yürekli, ricat ederken tavşan tabiatlı olduğu erbabının malumudur." Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 207.

⁵⁶ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 213-216; Allen, Muratoff, *age*, s. 182-185; Greene, *age*, s. 391-396; Barnwell, *age*, s. 557.

⁵⁷ Allen, Muratoff, *age*, s. 186; Schem, *age*, s. 349.

⁵⁸ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 218-222; Greene, *age*, s. 397; Allen-Muratoff, Deveboynu mevziine yerleşen kuvvetin 16 bin piyade, 2500 süvariden oluştuğunu söyler. Allen, Muratoff, *age*, s. 192.

hazırlıkları yaptıktan sonra 4 Kasım'da 30 bin askerle Deveboynu mevziine taarruz etti. Alacadağ'daki bozgun ve Kars'tan beri devam eden ricat nedeniyle Osmanlı birliklerinin nizamı bozulmuş ve moralleri çok düşüktü. Nitekim kanatlardaki mevzilerin dayanmasına rağmen Osmanlı merkezindeki taburların çözülmesiyle cephe yarıldı. Buradaki birlikler dağınık bir şekilde zorlukla Erzurum'a çekilebilmişti.⁵⁹ Şehrin içine dağılmış 16 bin civarında asker vardı. Ancak bunları toplamak ve yeniden teşkilatlanmak birkaç gün alacaktı. Bu süre boyunca Erzurum'un çevresindeki istihkâmlarda azami 5.000 kişilik bir kuvvet kalmıştı. 8 Kasım'a kadar gelen takviyelerle Erzurum'da mevcut birliklerin sayısı 20 bin civarına ulaşmıştı. Ancak bu sayı da şehrin etrafındaki istihkâmları muhafaza için yeterli değildi.⁶⁰

Ruslar, Deveboynu'ndaki galibiyetlerinden sonra hemen Erzurum'a taarruz etmemişler ve toparlanmak için birkaç gün beklemişlerdi. General Heimann, Kars kuşatması devam ederken elindeki kuvvetle Erzurum'u muhasaraya alamayacağını biliyordu. Bu nedenle ani bir hücumla şehrin doğu ve güneydoğusundaki kritik istihkâmları (Aziziye, Mecidiye, Ahali ve Kiremitli Tabyaları) ele geçirerek Kars yolu üzerinden şehre taarruz etmeye karar verdi. Ruslar 8/9 Kasım gecesi bir baskın ile kritik bir noktada bulunan Aziziye Tabyasını ele geçirdi. Buna karşı Erzurum halkı askerlerle birlikte hücum ederek tabyayı geri almayı başardı. Aziziye Tabyasında yaşadıkları mağlubiyet Rusların Erzurum'a taarruz etme cesaretini kırmıştı. Ruslar Deveboynu mevziinde tertiplenerek takviye beklemeye başladılar.⁶¹

Bu esnada Allen-Muratoff'a göre 26 bin piyade ve 6.000 süvariden oluşan kuvvetiyle Kars'ı kuşatan General Melikov 8 Kasım'da kaleye taarruza başlamıştı.⁶² Şiddetli taarruzlar neticesinde Ruslar 18 Kasım'da Kars'ı ele geçirdi. Melikov 17 bin Osmanlı askerini esir alırken, esirler içindeki yaklaşık 6.000 hasta ve yaralı askeri evlerine dönmek üzere serbest bıraktı. Kars kuşatmasından boşa çıkan 16 bin kişilik Rus kuvveti General Melikov komutasında ilerleyerek Erzurum önündeki kuvvetlere katıldı.⁶³

Ahmet Muhtar Paşa, Erzurum kalesinde müdafaaya hazırlanıyordu. Takviye gelen kuvvetlerle kasım ortasında şehirdeki asker mevcudu 30 bine yükselmişti. Ayrıca şehrin Trabzon'la bağlantısını açık tutmak için Bayburt'ta bir kuvvet toplamaya başlamıştı.⁶⁴ Bu esnada karşısındaki Rus kuvvetleri kışı geçirmek üzere Hasankale ile Deveboynu arasındaki kasaba ve köylerde yerleşmişlerdi. Birliklerdeki hasta mevcutları çok yüksekti. Bununla birlikte General Melikov daha çok süvariden oluşan kuvvetlerle Erzurum'u tam olarak tecrit etmeye çalışıyordu.⁶⁵

Bu esnada 25 Aralık'ta gönderilen bir telgraf ile Ahmet Muhtar Paşa'nın bazı müzakereler dolayısıyla derhal İstanbul'a gelmesi istendi.⁶⁶ Aynı gün Muhtar Paşa Erzurum'dan hareket ederken yerine Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa atandı.⁶⁷ Nitekim 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalanarak muharebe sona erdi. Erzurum, mütareke koşullarına göre yapılan bir protokolle 8 Şubat'ta Ruslar tarafından işgal edildi.

3. Mehmed Arif Bey'in Kafkas Cephesi'ne Dair Değerlendirmeleri

3.1. İstihbarat Hizmetlerindeki Sıkıntılara Dair Gözlemler

Harbin idaresinde düşman hakkında zamanında ve doğru istihbarat toplamak büyük önem arz eder. Komutanlar ancak bu bilgiler sayesinde doğru kararlar verebilirler. 93 Harbi boyunca Osmanlı ordusunun en büyük zaaflarından biri Rus ordusu hakkında gerekli istihbaratın sağlanamamasıydı. IV. Ordu bünyesinde süvari sayısının son derece az olması keşif faaliyetlerinin etkin bir şekilde yürütülmesine engel oluyordu. Ayrıca süvari subaylarının keşif ve düşman mevcudunu doğru tahmin etme konularında ciddi eğitim eksikliği vardı. Rus ordusu hakkında bilgi elde etmek için bölge halkından casuslar kullanılıyor ancak bunların güvenilirliği ve getirdikleri bilgilerin doğruluğu teyit edilemiyordu.⁶⁸

⁵⁹ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 160; Norman, *age*, s. 397-400; Schem, *age*, s. 350-352; Allen-Muratoff, Deveboynu'na taarruz eden Rus kuvvetinin 20 bin piyade ve 3000 süvariden oluştuğunu söyler. Allen, Muratoff, *age*, s. 192; F.V.Greene'e göre Rus kuvveti 24 bin mevcuttur. Greene, *age*, s. 398.

⁶⁰ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 226-227.

⁶¹ Ahmed Saib, *age*, s. 271-272; Allen, Muratoff, *age*, s. 198-200; Hozier, *age*, s. 892-893.

⁶² Allen, Muratoff, *age*, s. 204; Genelkurmayın resmî yayınına göre Kars'ı kuşatan Rus kuvveti 36 bin kişiden oluşuyordu. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 172; F.V.Greene, bu rakamı 53 süvari bölüğü ve 30 bin piyade olarak zikreder. Greene, *age*, s. 381; başka bir kaynakta ise Rus ordusunun kuvveti 35 olarak verilmiştir. *Halyas-Zivin-Kars Muharebeleri*, s. 90.

⁶³ Allen, Muratoff, *age*, s. 204-210; Norman, *age*, s. 413-416.

⁶⁴ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 231-232.

⁶⁵ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 191; Norman, *age*, s. 416.

⁶⁶ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 243.

⁶⁷ BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH.), 761/62088, 19 Zilhicce 1294 (25 Aralık 1877).

⁶⁸ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 440-441.

Osmanlı ordusunun harp yönetimi için diğer önemli bir sıkıntı ise harita eksikliğiydi. Komutanların elinde gerek Rumeli ve gerekse Kafkas Cephesi'ne yönelik güvenilir haritalar yoktu. Eldeki yetersiz haritalarla etkili bir karargâh çalışması yaparak intikal ve manevraları planlamak mümkün değildi. Bu husus harpten önce ihmal edilmişti. Zaten Osmanlı ordusunda harita yapma bilgi ve tecrübesine sahip yeterli personel de mevcut değildi.⁶⁹ Ahmet Muhtar Paşa, Ordu Müşirliği görevini devraldıktan sonra karargâhından hudut bölgesinin haritalarını istemiş, ancak ordunun elinde askerî amaçlara uygun haritalar olmadığını görmüştü.⁷⁰ Haritasızlık meselesi yaklaşık 40 yıl sonra I. Dünya Harbi yıllarında da bölgedeki komutanların önemli sorunlarından biri olacaktır.⁷¹

3.2. Ordu Teşkilatı, Zabıtlar, Neferler ve Muavene Askerlerine Dair Gözlemler

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan itibaren uygulanan reformlar sonucunda teorik olarak askerlik herkes için zorunlu hâle gelmişti. Asker alımı kura sistemi ile yapılıyordu. Ancak politik ve ekonomik nedenlerle uygulamada birçok kişi ve gruba imtiyazlar tanınmıştı. İmparatorlukta gayrimüslim nüfusa bedel-i askeri ödemek koşuluyla askerlikten muafiyet sağlanmıştı.⁷² Kural olarak askerlikle yükümlü bulunan Müslüman tebaadan İstanbul halkı, Girit'teki Müslüman halk, Arnavutluk, Anadolu ve Suriye'nin muhtelif kesimlerinde yaşayanlar bedelli veya bedelsiz olarak hizmetten muaf tutulmuştu.⁷³ Bu koşullarda askerlik yükü esas olarak Anadolu ve Rumeli'deki Türk nüfusa yüklenmişti.

Osmanlı ordusunun teşkilat yapısı 1869 tarihli Kuvve-i Umumiye-i Askeriye Nizamnamesi'ne göre düzenlenmişti. Buna göre Osmanlı kara ordusu nizamiye, redif ve müstahfız olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. Askerlik süresi 20-40 yaş arasında olmak üzere toplam 20 yıldır. Nizamiye kısmı altı yıl olup dört senelik silahlı devresi ile iki yıllık ihtiyat döneminden oluşuyordu. Süvari ve topçu sınıfları için silahlı süresi beş yıl, ihtiyat ise bir yıldır. Redif kısmı toplam altı yıl olup mukaddem ve tali olarak ikiye ayrılıyordu. Bunların her birinde hizmet üçer yıl kabul edilmişti. Müstahfız kısmı ise sekiz yıl olup redifteki hizmet sürelerini tamamlayanlardan oluşmaktaydı.⁷⁴ 1869 düzenlemesinde redif ve müstahfız sınıflarıyla ordunun niceliksel genişlemesi esas kabul edilmişti. Ancak bu sınıflarla ilgili yapısal sıkıntılar ve bu birliklerin muharebedeki etkinliği sorunu göz ardı edilmişti.⁷⁵ Redif sınıfına geçen askerler için her taburun kura bölgesinin merkezinde bir depo taburu oluşturulmuş, burada tabur subayları ve 800 nefer için gerekli silah, malzeme ve teçhizat depolanmıştı. Redif askerleri her yıl bir ay boyunca tabur merkezlerinde toplanıp talim görecektirdi. Ancak bu sistem iyi işlemiyordu. Bu taburlarda ciddi bir zabıt eksikliği vardı. Nitekim redif ve müstahfız askerleri ya çok az talim görüyor ya da hiç görmüyordu. Alayları teşkil eden ast birlikler ise nizamiye, değişik sınıf redif ve müstahfız taburlarından karışık olarak oluşmaktaydı. Ancak redif ve müstahfız taburları nizamiye taburlarıyla beraber hareket edemiyor, muharebelerde bozgun çoğunlukla bu taburlardan başlıyordu.

Redif taburlarının subay miktarı son derece yetersizdi. Bu nedenle nizamiye taburlarından çavuş ve onbaşılar bu taburlara subay olarak atanıyordu. Gerek nizamiye gerekse redif ve müstahfız tabur mevcutlarının 800 olması gerekirken büyük çoğunlukla 500'ün altında kalıyordu.⁷⁶ Harbin ilerleyen dönemlerinde tabur mevcutları daha da düşerek ortalama 400'e indi.⁷⁷

Balkanlarda gerginleşen siyasi ortam nedeniyle 1876 yılı başından itibaren kademeli olarak seferberliğe başlamış, bir ve ikinci sınıf redif taburları silahlı altına alınmıştı. Buna rağmen yeterli kuvvet toplanamaması üzerine, her redif taburu bölgesinden ayrıca birer üçüncü sınıf redif taburunun teşkiline geçilmişti. Bu taburların erleri 1876 yılına kadar muvazzaflık yaşını geçmiş olanların hepsinin redif sınıfına nakli suretiyle sağlanacaktı.⁷⁸ Mehmed Arif Bey özellikle üçüncü sınıf redif ve müstahfız taburlarının yaşları geçkin ve talimsiz askerlerden oluştuğunu, bu taburların nizamiye taburları gibi muharebe edemediğini vurgular.⁷⁹ Harbin devamı boyunca kayıpları telafi etmek için çok sayıda redif ve müstahfız taburu cepheye gönderilmişti. Bu durumda harbin

⁶⁹ Mesut Uyar, Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 406.

⁷⁰ Erzurum, Kars, Ardahan istihkâmı yapılrken bazı gayretli zabıtlar sınır bölgesinin haritasını çıkarmak istemişler ancak istihkâm komisyonu reisi Fosfor Mustafa Paşa, Rusya'nın bu durumdan kuşkulularak devletten izahat isteyebileceği kaygısıyla buna izin vermemişti. Mehmed Arif Bey, *age*, s. 140.

⁷¹ Umut Akcakaya, *Büyük Harbin Şahitleri, Osmanlı Askerlerinin Hatıralarında I. Dünya Harbi*, Paradigma Akademi, Çanakkale 2022, s. 76.

⁷² Bedel-i askeri, 15 ile 75 yaşları arasındaki gayrimüslim halka hasredilmiş olup tevziat ve tahsilatı cemaatlerce yapılıyordu. Bu gelir kaynağının devlet için önemliydi. Bedel-i askeri gelirleri 1290, 1291 ve 1292 yılı bütçelerinin %3,3 ile % 4'ünü teşkil ediyordu. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000, s. 85, 91.

⁷³ Osman Köksal, "Osmanlı Devleti'nde Askerliğin Vatandaşlık Mükellefiyetine Dönüşümünün Evrimi", *On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, s. 264.

⁷⁴ Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 23.

⁷⁵ Uyar, Erickson, *age*, s. 363-364.

⁷⁶ Norman, *age*, s. 52.

⁷⁷ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 464.

⁷⁸ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 40-41.

⁷⁹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 241.

ilerleyen günlerinde cephedeki nizamiye askeri oranı azalırken redif ve müstahfızların oranı artmış, birliklerin muharebe kabiliyeti giderek zayıflamıştı.⁸⁰

Osmanlı ordusunda önemli bir eksiklik de depo birliklerinin olmamasıydı. Dünya ordularında depo birliklerinin işlevi, birliklerin muharebelerde yaşadığı personel kayıplarını bütünlemek için malzeme-teçhizatla donatılmış ve gerekli temel eğitimi almış yedek askerleri barındırmasıydı. Osmanlı ordusunda ise personel bütünlemesi doğrudan kura erleri ile yapılıyordu. Bu durumda yeterli asker bulunamadığı gibi, silahlıta alınan erler yeterli eğitim almadan cepheye sevk ediliyordu. Ayrıca bu personelin asker alma bölgelerinden cepheye uzun ve zorlu yürüyüşler yapmak zorunda kalmasıyla hastalık ve firar sayılarında artış yaşanıyordu.⁸¹

Osmanlı ordusunun kullandığı silahlar Ruslara göre iyi seviyedeydi. Sultan Abdülaziz döneminde yapılan kapsamlı silah alımları sayesinde birlikler modern ve kaliteli silahlarla donatılmıştı. Ordunun asıl zaafı nitelikli subay eksikliğiydi. Yüzyılın başından itibaren sürdürülen modernleşme hamlesinin ağırlığını ordu teşkil etmiş ve askerî eğitim sisteminin geliştirilmesi için önemli adımlar atılmıştı. Ancak bu tarihte askerî okullar hâlen yeterli sayıda subay yetiştiremiyordu. Bu nedenle birliklerini maharetle idare edecek yetenek ve nitelikte küçük rütbeli subay sayısı çok azdı.⁸² Subay mevcudunun % 90'ını alaylı subaylar teşkil ediyordu. Bunların bir kısmı hiç okuma yazma bilmiyordu. Bu alaylı subaylar modern muharebelerin gerektirdiği teknik altyapıya ve taktik bilgilere haiz değildi. Bütün Osmanlı ordusundaki kurmay subay mevcudu 132'den ibaretti. Komuta kademesindeki yüksek rütbeli subay ve generaller de durum farklı değildi. Bazı tugay ve tümenlerin başında okuma yazması olmayan alaylı generaller vardı.⁸³ Yetenekli komutanlar, daha önemli kabul edilen Rumeli Cephesi'ne gönderilmişti.⁸⁴

Komutanlar özellikle tümen ve kolordu gibi büyük birliklerin idaresinde sıkıntı yaşıyordu. Zira bu mevkilere gelene kadar bu konuda çok az hazırlık ve tecrübeye sahip olabiliyorlardı. Ordu barış zamanında büyük birlikler çapında tatbikat ve manevralar yapmadığı için her seviyedeki birlik komutanı pek çok durumla ilk kez seferde karşılaşılıyordu. Osmanlı subayları birliklerini sevk ve idare tecrübesini ancak seferde kazanabiliyor fakat muharebe sahasında kazanılan tecrübenin ağır bir bedeli oluyordu.⁸⁵

Mehmed Arif Bey, harp boyunca şahit oldukları karşısında ordudaki bazı subaylar hakkında oldukça olumsuz kanaatler edinmiştir. Bu kapsamda bazı subayların yalnızca güzel üniformalar giymek ve askerlerin sahip olduğu bazı imtiyazlara kavuşmak için mesleği tercih ettiğini söyler. Bu tarz insanlar bir askerin sahip olması gereken ahlaki niteliklere haiz olmadıkları gibi askerlik fenninden ve komutanlık tecrübesinden de mahrumdurlar. Devletin her kademesinde olduğu gibi orduda da iltimasın yaygın olması bu tarz insanların kolaylıkla yükselerek hak etmedikleri makamlara gelmelerine sebebiyet vermiştir. Bu konuda özellikle Ardahan'daki firkanın komutanı olan Kasap Hüseyin Paşa üzerinde durur. Kasap Hüseyin Paşa tamamen siyasi sebeplerle İstanbul'dan uzaklaştırılmak amacıyla Ardahan komutanlığına atanmış, bu görevi yapamayacağını beyan etmesine rağmen tayininde ısrar edilmiştir. Hüseyin Paşa'nın yanına liva komutanı olarak verilen Hasan Paşa da meslek hayatı boyunca büyük birliklere komuta etmemiş ve muharebe görmemiş bir askerdir. Bu liyakatsiz komutanların idaresinde Ardahan savunması kısa bir süre dahi dayanamamış ve istihkâm Rusların eline geçmiştir. Ardahan'da komuta eden başta Kasap Hüseyin Paşa olmak üzere pek çok subay harpten sonra yargılanarak ordudan ihraç edilmiş ve değişik hapis cezalarına çarptırılmıştır.⁸⁶ Ancak bu cezalar harpteki kayıpları telafi etmemiştir. Mehmed Arif Bey, orduya komuta eden subaylarla ilgili şu önemli yargıda bulunur; *“Dikkat ettim ve gördüm ki, ordunun, devletin ve milletin namusuna leke getirenler, hemen hep böyle, bir takım heveslerle zabıt olup, kestirme yoldan terfi edenlerdir.”*⁸⁷

Mehmed Arif Bey, birliklerin başındaki yüksek rütbeli subayların dahi kendiliğinden harekete geçmek ve sorumluluk alarak inisiyatif kullanma konusunda korkakça hareket ettiğinden yakınıdır. Harbin doğası gereği olaylar süratle gelişmekte ve her durumda Ordu Müşirinden talimat almak mümkün olmamaktadır. Bu koşullarda durumun ve askerliğin icaplarına göre hareket etmek gerekmektedir. Buna karşın pek çok komutan sorumluluktan kaçma kaygısıyla önemli fırsatları kaçırmaktadır. Ordu Müşiri ise astlarının inisiyatif alma

⁸⁰ Ahmed Saib, *age*, s. 12.

⁸¹ Mehmet Beşikçi, “Başbozuk Savaşçıdan ‘Makbul’ Tebaaya: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Çerkez Muhacirler”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.23, Güz 2015, s. 100-101.

⁸² Allen, Muratoff, *age*, s. 113; Uyar, Erickson, *age*, s. 359-360.

⁸³ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 43.

⁸⁴ *Halyas-Zivin-Kars Muharebeleri*, s. 10.

⁸⁵ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 80.

⁸⁶ Kars muhasarasında ve Deveboynu ve Muharebesi'nde korkaklık ve firar etmelerinden dolayı, IV. Ordu 6. Redif Alayı Miralay Hacı Ahmet, Topçu Miralay Arif Bey, Topçu Binbaşı Abdi Efendi, Hassa Ordusu 3. Nizâmiye Alayı Miralay Hasan Bey'in Divan-ı Harpte yargılanarak askerlikten tard edilmelerine dair bkz. BOA, Y.PRK.ASK., 2/38, 16 Zilhicce 1295 (11 Aralık 1878).

⁸⁷ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 214-216.

konusundaki isteksizliğini bildiğinden kritik noktalarda bizzat bulunmaya gayret etmekte ancak bu mümkün olmamaktadır. Örnek olarak Zivin Muharebesi'nden sonra Rus ordusu çekilmeye başlamış, buna karşın Kurt İsmail Paşa durumu aydınlatarak takip harekâtına karar verememiş ve düşmanın emniyetli bir şekilde sıyrılmasına imkân vermiştir. Takip harekâtı ancak Ahmet Muhtar Paşa'nın Zivin'deki kuvvetlerin başına gelmesiyle başlayabilmiş, bu gecikme nedeniyle önemli bir fırsat kaçırılmıştır. Mehmed Arif Bey bu konuda şu yargıda bulunur; “Maşallah, Kumandanlarımız içinde, hazım ve ihtiyatı korkaklık derecesini aşmış adam mı arasınız?!.. Ve bir harp hizmetine memur edilip de beraberindeki askerden bir ferdin bile burnu kanamaksızın, olduğu yerde durup, mevcudu koruduğunu, başarıdan sayan zevatın miktarını mı sorarsınız? Pek çok!...”⁸⁸

Osmanlı ordusunun diğer bir insan kaynağı ise gönüllü ve başıbozuk olarak da isimlendirilen muavene askerleriydi. Osmanlı idari sistemindeki yetersizlik ve nüfusun oldukça geniş bir bölümüne tanınan askerlik imtiyazları nedeniyle yeterli sayıda insanı silahlaltına almak mümkün olmuyordu. Bu koşullarda özellikle devlet otoritesinin zayıf olduğu ve aşiret yapısının hâkim olduğu bölgelerde, askerlik mükellefiyeti altında olmayan nüfusun içinden gayrinizami teşkiller içinde asker istihdamı yoluna gidiliyordu. Asâkir-i muavene uygulaması bu ihtiyacın bir pratiğiydi.⁸⁹

Rusya ile yaşanan gerilimin tırmanması ve savaş tehlikesinin doğması üzerine, Harbiye Nezareti Ocak 1877'de bir talimat yayınlarak asâkir-i muavene (yardımcı gönüllü asker veya milis kuvveti) toplanmasını istedi.⁹⁰ Bölgedeki yetkililerden İstanbul'a gelen mesajlarda çok miktarda muavene askeri toplanabileceği bildiriliyordu. Örnek olarak Hakkârili Şeyh Ubeydullah Efendi'nin 50 bin atıyla, diğer bazı şeyhlerin ise 3.000-5.000 atıyla orduya katılacağı müjdelenmişti. Ancak bu harp boyunca gerçekleşmedi ve ordudaki muavene askeri mevcudu çok düşük kaldı. Şeyh Ubeydullah, haziran ayında 1.000-1.500 adamla orduya katılmış ancak kısa zaman sonra işe sıkıntısını bahane ederek orduyu terk etmişti.⁹¹

Kafkas Cephesi'nde muavene kuvvetleri süvari birlikleri olarak ağırlıklı Kürt aşiretlerinden ve muhacir Çerkez kabilelerinden teşkil edilmişti. Bunun yanında bölgedeki Lazlardan ve Karapapaklardan da muavene askeri yazılmıştı. Muavene süvarilerinin orduya kendi atlarıyla katılıyor olması genel olarak hayvan sıkıntısı çeken Osmanlı ordusu için önemli bir avantaj da sunuyordu.⁹² Ahmet Muhtar Paşa, harp boyunca IV. Orduda yaklaşık 12-14 bin muavine süvarisi görev yaptığını ancak bunların zaman zaman gidip gelmesi nedeniyle belirli bir zamandaki tam sayılarının bilinemediğini söyler.⁹³

Harp öncesinde Kars, Ardahan, Bayezid ve Çıldır kazalarından çok miktarda muavene askeri toplanmıştı. Kurt İsmail Paşa, İstanbul'a muavene askeri mevcudunun 50 taburu bulduğunu bildirmişti. Ancak bölge halkından bu kadar erkeği belli yerlerde toplayarak uzun süre besleyip barındırmak ve maaş vermek mahsurlu görülmüş, muavene askerleri gerektiğinde çağrılmak üzere evlerine gönderilmişti. Ahmet Muhtar Paşa, görevi devraldığı anda derhal muavene askerlerinin silahlaltına alınması istemişti. Ancak çok kısa bir süre içerisinde Rus taarruzunun başlamasıyla bu mümkün olamamıştı. Özellikle Rusların ilerlediği bölgelerden toplanacak gönüllüler ailelerini kurtarma derdine düşerek birliklerine katılmamışlardı. Bu koşullarda ordu önemli bir kuvvetten mahrum kalmış, harbin bütün yükü nizamiye ve redif taburlarının omuzuna yüklenmişti.⁹⁴

Dönemin harp taktiklerinde süvari birlikleri çok önemli bir rol oynuyordu. Hareket kabiliyeti yüksek olan süvari birlikleri keşif, örtme, perdeleme, çevirme ve takip harekâtı gibi sürat gerektiren harekât nevelerinde belirleyici öneme sahipti. Ancak Osmanlı ordusu, süvari kuvveti konusunda hasmına göre oldukça dezavantajlı bir konumdaydı. Harbin başında cephedeki Rus ordusunun süvari mevcudu yaklaşık 14 bindi.⁹⁵ Osmanlı ordusunda ise her biri yaklaşık 600 mevcutlu dört nizami süvari alayı mevcut olup, yaklaşık 1.300 süvari erinin atı yoktu. Ayrıca Çerkez muhacirlerden, atlarını kendileri getirmek kaydıyla, her biri 300-400 mevcutlu üç

⁸⁸ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 246.

⁸⁹ Gültekin Yıldız, “Kara Kuvvetleri”, *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri, 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 76.

⁹⁰ Hakkı Yapıcı, “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Kafkas Cephesi'nde Tarafların Askeri Kuvvetleri”, *Turkish Studies*, 12/26, s. 291.

⁹¹ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 78; Ahmet Muhtar Paşa, Seraskerliğin Şeyh Ubeydullah Efendi'nin nüfuzundan faydalanarak muavene askeri toplanması hususundaki yazısına şu cevabı vermişti; “Bunlardan bir semere hasil olamaz, müridleri Şeyh Efendi'yi tekkesinde iken daha ziyade severler.” Mehmed Arif Bey *age*, s. 702.

⁹² Beşikçi, *agm*, s.102; İstanbul'dan Anadolu vilayet ve livalarına çekilen 25 Nisan 1292 tarihli telgrafta “Erzurum'a gayet seri ve gayet acil bir zamanda süvari asakir-i muavene yetiştirilmesi” isteniyor ve “vazifesinde kusur eden memurin-i mülkiyenin mevki-i harbde hizmetini ifa etmeyenler hakkında, kanun-ı askeri ile mu'ayyen olan mücazatu, bila-istisna görmeleri” bildiriliyordu. Ahmed Midhat Efendi, *Zübdetü'l Hakayık*, 93 Harbi'nin Arka Planı, haz.Ömer Faruk Can, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 161.

⁹³ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 277.

⁹⁴ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 189-193.

⁹⁵ Allen, Muratoff, *age*, s. 115.

muavene süvari alayı teşkil edilmişti.⁹⁶ Bu eşitsizlik harp boyunca devam etmişti. Alacadağ Muharebesi'nde Rusların 24 süvari alayına karşı Osmanlı ordusunda sadece 3.000 süvari mevcuttu.⁹⁷

Harbin ilerleyen günlerinde nizamiye süvari askerinin sayısı azaldıkça, süvari kuvvetleri içinde çoğunluğu gayrinizami kuvvetler teşkil etmeye başladı. Bölgedeki aşiretlerden ve muhacirlerden teşkil edilen gayrinizami süvari birliklerinin muharebe etkinliği ise şüpheliydi. Bu birlikler askeri disiplin içinde hareket etmiyorlar, süvari sınıfının en önemli vazifelerinden biri olan keşif hizmetlerini sağlıklı bir şekilde yürütemiyorlardı. Bazı örneklerde düşman ateşi karşısında çözülerek yerlerini terk ettikleri görülmüştü.⁹⁸ Gerek Mehmed Arif Bey ve gerekse Ahmet Muhtar Paşa özellikle Çerkez muavene süvarilerinin muharebelerdeki bireysel cesaretlerinden övgüyle bahseder. Ama bu kuvvetler nizami emir-komuta altına alınamamakta ve ordu nizamı içinde istendiği gibi kullanılamamaktadır. Yağma ve ganimet elde etme telaşıyla muharebelerde düzenleri bozulmakta ve ele geçirdikleri ganimetleri geri götürmek için ordu saflarını terk etmektedirler. Zivin Muharebesi sonrasında Kars ovasına gönderilen Çerkez süvarileri gerekli tedbirleri almadan gece köylere dağılmış, bu durumu fark eden Rus süvarileri bir baskın düzenleyerek çok sayıda adamı esir almıştır. Çerkez süvari kuvvetlerinin başına getirilen ve kendisi de bir Çerkez olan Musa (Kundukov) Paşa dahi bu kuvvetlerin nizami birlikler gibi sevk ve idare edilemediğinden yakınlıkta bu görevden affını istemiştir.⁹⁹

Aşiret kuvvetlerinin gerek Rus askerlerine gerekse bölgedeki gayrimüslim halka karşı harp hukukuna uymayan davranışları sıklıkla görülüyordu. Bazı aşiret kuvvetleri, muharebelerde hayatını kaybederek arkadaşları tarafından gömülen Rus askerlerinin mezarlarını açarak bunların elbiselerini ve üzerlerindeki değerli eşyaları soyuyor ve cesetleri açıkta bırakıyordu. Bölge halkından kötü muamele gördükleri ve mallarının yağmalandığı konusunda pek çok şikâyet geliyordu. Mehmed Arif Bey'e göre; "...bazı Ermeni köyleri, bunların zulmünden kurtulmak için, Rusya'nın muvaffak olmasına dua ve yardım eder" olmuştu. Bu nedenle Ahmet Muhtar Paşa sert tedbirler almak zorunda kalmıştı. Mezar soygunculuğu yapan aşiret askerlerinin idam edilmesi emredilmiş, bir Ermeni'nin malına el koymak için onu öldüren bir Çerkez süvarisi idam edilmişti. Bu idam üzerine aynı kabileden olan yaklaşık 600 yüz Çerkez süvarisi orduyu terk etmişti. Aşiret kuvvetlerinden firar edenlerin cezalandırılmasına dair Seraskerlikten verilen emirler ise uygulanmadan kaldı. Nitekim alınan tedbirler harp galesi içinde tam uygulanamadı ve bu tarz olayları tamamen önlemek mümkün olmadı.¹⁰⁰

Muavene süvarilerinin firarı ve yağma konusu gerek yazışmalarda gerekse hatıralarda sıklıkla dile getirilmiştir. Bunlar arasında firar ve yağma olaylarının sık görülmesi bu kuvvetlerin askerî disipline sahip olmamaları ile açıklanmıştır. Bununla beraber lojistik sistemdeki aksaklıklar da firar ve yağma olaylarının artmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı mali sorunlar ve buna ilave olarak ulaşımdaki eksiklikler, iaşe temini konusunda ciddi sıkıntılara yol açmıştı. Nizamiye askerlerine dahi düzenli olarak erzak sağlamakta sıkıntı yaşayan ordu, muavene askerlerine vadettiği gıda, libas, mühimmat, hayvan yemi ve yevmiye gibi şeyleri tedarik etmekte zorlanıyordu. Gerek firar gerekse yağma olayları bu sorunlara karşı verilen bir tepkinin tezahürü olarak değerlendirilebilir.¹⁰¹ Bizzat Ordu Müşiri, İstanbul'a yazdığı yazılarda muavene süvarilerinin firarı mevzusunda lojistik sıkıntılarının etkisine vurgu yapmıştır.¹⁰² Harpte Ahmet Muhtar Paşa'nın karargâhında görev yapan Manastırlı Mehmet Rıfat Bey de harbin ilanından iki ay sonra gelen 2.500 Çerkez muavine süvarisinin layığı gibi bakılmadığı için gücenerek peyderpey cepheyi terk ettiğini söyler.¹⁰³

Gerçi yalnızca muavene askerleri değil nizami birlikler de bakımsızlıktan mustarıptı. Yüksek rütbeli subaylar hariç askerlerin hiçbiri iki yıl boyunca hiç maaş alamamıştı.¹⁰⁴ Ahmet Muhtar Paşa bu gerçeği şu sözlerle dile getirir; "*Sekiz buçuk ay kumanda ettiğim şu yiğit harp ordusuna aylık namıyla hiç para veremedim. Ve bu hususta kimseden de şikâyet işitmedim. Paraya ihtiyaçları mı yoktu?.. Evet ihtiyaçları tabiatıyla vardı. Fakat idaremizin hâlini bildiklerinden bütün halk büyük bir sabır ve metanetle sessiz kalıp türlü zorluklar yanında harbin ve soğuşun şiddetine göğüs germekle beraber parasızlığa dahi katlanırlardı.*"¹⁰⁵ Bununla beraber bu aksaklıkların disiplini zayıf muavene askerleri üzerindeki etkisi daha fazla olmuştu.

⁹⁶ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 54.

⁹⁷ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 148.

⁹⁸ Norman, *age*, s. 167.

⁹⁹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 231-233.

¹⁰⁰ Norman, *age*, s. 260-261; Mehmed Arif Bey, *age*, s. 338, 358-359.

¹⁰¹ Beşikçi, *agm*, s. 114-115.

¹⁰² Ahmed Muhtar Paşa, 15 Eylül 1877'de İstanbul'a yazdığı yazıda şunları dile getirmiştir; "...Muavine askerinin gerek hayvanlarının ve gerek kendilerinin buldukları namütenahi zaruret hali, ekserisinin firarına sebep olmuştur. Firar etmeyenlerin dahi, başlayan soğuklara karşı çıplaklıklarından ve hayvanların idaresizliğinden dolayı ettikleri sitelere canlar tahammül edemiyor. Yanıp yakınmalarında ise haklı olduklarından, tabi bir şey denilemiyor." Mehmed Arif Bey, *age*, s. 461; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 266.

¹⁰³ Manastırlı Mehmet Rıfat Bey, *93 Harbi Faciası*, haz. Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2010, s. 177.

¹⁰⁴ Norman, *age*, s. 304; Mehmed Arif Bey, *age*, s. 365.

¹⁰⁵ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 271.

3.3. Emir-Komuta İlişkilerine Dair Gözlemler

Mehmed Arif Bey'e göre Ahmet Muhtar Paşa'nın emir-komuta konusunda yaşadığı önemli bir problem astlarını tam olarak tanıyamamasıydı. Zira harbin başlamasından ancak iki hafta önce ordunun başına geçmiş, gerek karargâhıyla gerekse birlik komutanlarıyla bir müddet çalışarak onları tanıma fırsatı bulamamıştı. Bu koşullarda astlarına tam olarak itimat edemeyerek onların yapabileceği bazı işleri de bizzat yapmak durumunda kalıyordu.¹⁰⁶

Harbin idaresinde sıkıntı yaratan önemli bir eksiklik etkin bir karargâh sisteminin olmaması ve karargâh hizmetlerinin yürütülememesiydi. Zira karargâhlar, harbin yönetiminde komutanın en önemli yardımcısıydı. Ordu Müşiri'nin maiyetinde birkaç erkân-ı harp zabiti vardı. Ancak bu zabitlerin, önceden görev tanımları yapılmış belirli işleri yürütmesi usulü Osmanlı ordusunda yerleşmediği için pek çok karargâh görevini Ahmet Muhtar Paşa bizzat yerine getirmek zorunda kalıyordu.¹⁰⁷ Karargâh hizmetlerinde görülen aksamalar özellikle alay ve üstü birliklerde kendini gösteriyor, harekât ve lojistikle ilgili konularda ciddi sıkıntılar yaşanıyordu.¹⁰⁸

Harp esnasında emir-komuta konusunda yaşanan diğer bir sıkıntı ise bağlı birlik komutanlarının Ordu Müşirini atlayarak doğrudan Seraskerlikle muhabere etmeleriydi. Ahmet Muhtar Paşa, gerek Kars kuvvetleri komutanı Melemenci Mustafa Tefvik Paşa'nın, gerekse Eleşkirt ve Van kuvvetleri komutanı Kurt İsmail Paşa'nın Seraskerlikle doğrudan görüştüğünü öğrenince bu duruma tepki gösterdi. Seraskerlikten verilen cevapta bahsi geçen komutanların harp vukuatını doğrudan İstanbul'a bildirmelerinin komuta birliğine ne zarar verdiğinin anlaşılacağı ancak Ordu Müşiri'nin talebi gereği muhaberenin kesileceği ve ordu üzerinden yürütüleceği bildirildi.¹⁰⁹ Bir harbin sevk ve idaresinde fevkalade kötü sonuçlar doğuracak bu uygulama Rumeli Cephesi'nde yaygın şekilde görülmüş ve emir-komuta birliği konusunda önemli sorunlara yol açmıştı.

Harbin yönetimi açısından diğer bir sıkıntı ise İstanbul'un müdahaleleriydi. Seraskerlik, cephe komutanı tarafından karar verilmesi gerek konularda müdahalelerde bulunarak harbi yüzlerce kilometre uzaktan yönetmeye çalışıyordu. Mehmed Arif Bey'e göre bu akıl almaz bir durumdu. Ahmet Muhtar Paşa bu konuda kararlı davranarak Seraskerin müdahale gayretlerine karşı durdu.¹¹⁰ Ancak Rumeli Cephesi'nde bu müdahaleler etkili olmuş ve çok olumsuz sonuçlara yol açmıştı.

93 Harbi'nde Rumeli Cephesi'ndeki mağlubiyete özellikle cephedeki ve İstanbul'daki komutanların aralarındaki geçimsizlik ve kıskançlıklar damga vurmuştu. Mehmed Arif Bey'e göre benzer durum Kafkas Cephesi'nde de yaşanmıştı. Mehmet Arif Bey, özellikle Bayazıt Kolordusu Komutanı Kurt İsmail Paşa ve Batum'da bulunan Derviş Paşa'nın duydukları kıskançlık nedeniyle Ordu Müşiri'nin işini zorlaştırmaya çalıştıklarını söyler. Bu çekememezlik, Kars'ın doğusunda bulunan merkez ordusu zorluklar içinde düşmanla mücadele ederken Bayazıt ve Batum'dan yeterli destek görememesine sebep olmuştur.¹¹¹

93 Harbi'ne dair tanıklıklarda sıklıkla görülen bir olgu da birliklerde yaşanan bozgun ve askerin dağılmasıdır. Mehmed Arif Bey'e göre bozgun genellikle bir iki neferden başlamaktaydı. Bunların korkuya kapılarak savaş hattını terk etmesiyle geriye kaçan asker sayısı süratle artmakta ve tüm birliğin bozulmasına yol açmaktaydı. Bu durumun önüne geçmek için birliğin başındaki zabitan çok dirayetli davranmalı ve en ön safta bulunarak neferlere örnek olmalıydı. Buna rağmen mevziisini terk ederek kaçmaya çalışan neferleri icabında vurmaktan geri durmamalıydı.¹¹² Mehmed Arif Bey, zabitanın bir kısmının kaçan askeri durdurmak ve bozgunu önlemek için canla başla mücadele ettiğini söyler. Bununla beraber şunu da ekler; "*Ama askerle beraber kaçan zabitanımız, askeri sebata sevk edenlerden daha çoktur!*"¹¹³

Osmanlı askerinin muharebede beceremediği şey geri çekilme hareketleriydi. Barış zamanında eğitim ve manevralarla buna alıştırılmamış olan neferler geri çekilmelerde paniğe kapılıyor ve hareket bozguna dönüşüyordu.¹¹⁴ Bu duruma Ahmet Muhtar Paşa da dikkat çekmiş ve mecbur kalmadıkça düşman karşısında geri çekilme manevraları yapmaktan çekinmiştir.

Mehmed Arif Bey, Osmanlı ordusunun muharebedeki başarılarından sonra etkili takip harekâtları yürütemediğini kabul eder. Ancak bu konudaki eleştirileri doğru bulmaz. Zira Osmanlı ordusunun elinde etkili

¹⁰⁶ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 171.

¹⁰⁷ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 27.

¹⁰⁸ Uyar, Erickson, *age*, s. 400-401.

¹⁰⁹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 374-375; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 161-162.

¹¹⁰ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 693-695.

¹¹¹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 376-377; Ahmet Muhtar Paşa, Gedikler Muharebesi öncesinde Kurt İsmail Paşa'dan ısrarla on tabur göndermesini istemiş ancak Bayazıt Kolordusundan sadece altı tabur oldukça geç olarak yola çıkmış ve muharebeye zamanında yetişememiştir. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 206.

¹¹² Mehmed Arif Bey, *age*, s. 209-210.

¹¹³ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 600.

¹¹⁴ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 515.

takip harekâtları yürütecek yeterli süvari birliği yoktur. Bundan daha önemlisi Rus ordusunun geri çekilme hareketlerindeki ustalığıdır. Rus birlikleri nizamını kaybetmeden kademeli bir şekilde çekilirken son derece üstün olan topçu gücünü de kullanabilmektedir.¹¹⁵

3.4. Lojistik Sıkıntılara Dair Gözlemler

Mehmet Arif Bey'e göre lojistikle ilgili sorunlar harpten önce başlamış, bölgedeki yöneticiler öngörmeden uzak yanlış kararlar alarak harp hazırlığı aleyhinde zararlı işler yapmıştı. Muhtar Paşa'dan önceki Erzurum Valisi ve IV. Ordu Müşiri Samih Paşa, Kars ve civarındaki kazalardan çıkan zahirenin Rus müteahhitlere satılmasına izin vererek büyük bir hata yapmıştı. Bölgedeki zahirenin Rus ordugâhına götürülmesi bir yandan düşmanın savaş gücünü artırırken diğer yandan savaşın uzaması durumunda çok ihtiyaç duyulacak kaynakların elden çıkmasına sebebiyet verecekti. Mehmed Arif Bey'e göre Samih Paşa bu kararı verirken iki ülke arasındaki meselenin siyasetle çözülerek bir harbe dönüşmeyeceğini düşünmüş ve bölge halkının zahire ithalatıyla gelir elde etmesini amaçlamıştı. Ancak harbin başlaması Sami Paşa'yı haksız çıkarmıştı. Muhtar Paşa görevi devraldığı anda derhal zahire satışını yasaklamış ve Rus müteahhitlere satıldığı hâlde hâlen ülke dışına götürülmemiş zahireye el koymuştu.¹¹⁶

Kafkas Cephesi'nde harp boyunca lojistik açısından büyük problemler yaşanmıştı. IV. Ordunun ana lojistik destek üssü Erzurum'du. Silah, mühimmat, malzeme ve giyim kuşam gibi pek çok ikmâl maddesi İstanbul'dan deniz yoluyla Trabzon'a geliyordu. Deniz yoluyla gönderilen takviye birlikler de Trabzon'da karaya çıkıyordu. Bölge, demir yolu hatlarından tamamen mahrumdu. Gerek ikmâl maddeleri gerekse takviye birlikler bölgedeki tek yol olan Trabzon-Erzurum şosesinden taşınyordu. Bu nakliye 6-10 gün kadar sürüyordu. Kış mevsiminde bu yol zaman zaman kapanıyor ve nakliye tamamen duruyordu.¹¹⁷ Erzurum'da toplanan ikmal maddeleri ve zahire ise beygir, katır, deve ve öküz arabaları ile sahra ordularına taşınyordu. İkmal sisteminin işleyebilmesi için çok miktarda mekkâre hayvana ve öküz arabasına ihtiyaç vardı. Ordu Erzurum'dan uzaklaştıkça ihtiyaç duyulan mekkâre sayısı artıyor ve ikmal zorlaşıyordu. Örnek olarak ordunun yerleştiği Alacadağ mevzii Erzurum'dan 230 kilometre mesafedeydi. Mekkâre konvoyları bu yolu ancak 7-8 günde alabiliyordu. Ahmet Muhtar Paşa'nın hesabına göre IV. Ordunun Alacadağ mevziinde ikmal için yaklaşık 40 bin mekkâreye ihtiyaç vardı. Ancak ordunun elindeki mekkâre hayvan sayısı harp boyunca 10 binin üzerine çıkmamıştı.¹¹⁸ Mehmet Arif Bey 17 Eylül 1877 tarihinde IV. Orduda toplam 4.500 mekkâre hayvanı olduğunu söyler.¹¹⁹

Bu durumda Trabzon ve Erzurum'dan sahra ordusu için yeterli malzeme ve zahirenin gelmesi mümkün değildi.¹²⁰ Kars'ta bol miktarda zahire olmakla beraber, bu zahire şehrin kuşatma altında kalması durumuna karşı yedekte tutuluyordu. Bu koşullarda orduyu beslemek için tek yol bölgeden erzak temin etmektir. Bölgeden erzak temini için de nakit paraya ihtiyaç vardı. Ancak İstanbul'dan yeterli ödenek alınamıyordu. Yapılan sadece bölgedeki Kürt aşiret reislerini ikna ederek senet karşılığı bunlardan koyun ve sığır satın almaktı. Ayrıca Erzurum'dan gelen una yakın bölgeden bulunabilen un eklenerek asker başına yalnızca yarım okka (600 gram) un ve yüz dirhem (320 gram) et verilebiliyordu. Yeterli arpa bulunamadığı için havyanlar ancak otlatılarak beslenmeye çalışılıyordu.¹²¹

Özellikle sahra ordusunda askere verilen erzak çok yetersizdi. Yanında parası olmayan askerlerin yeterli beslenebilmesi mümkün değildi. Osmanlı birliklerinin Kars'a ilerleyişi esnasında ordu ile beraber hareket eden gazeteci C.B.Norman, 50-60 kişilik bir bölüğe erzak olarak günde bir koyun ve az miktarda ekmek verildiğini aktarır.¹²² Mehmed Arif Bey'e göre verilen erzak nefer başına yarım okka (642 gram) un ve bulunduğu zaman seksen dirhem (257 gram) etten ibaretti.¹²³

¹¹⁵ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 399-400; Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *age*, s. 224.

¹¹⁶ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 137-138; Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *age*, s. 179.

¹¹⁷ IV. Orduya atanan Manastırlı Mehmet Rifat Bey, Şubat 1877'de deniz yoluyla Trabzon'a geldiğini, Trabzon limanının her çeşit askeri malzeme ile dolu olduğunu, ancak Erzurum yolunun kapalı olması nedeniyle bu malzemenin taşınmadığını ve burada âdeta çürümeye terk edildiğini söyler. Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *age*, s. 161.

¹¹⁸ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 246-247; İstanbul'dan 7-8 Haziran 1878 tarihinde Sivas, Mamuretülaziz, Halep, Diyarbakır ve Bağdat vilayetlerine yazılan telgraflarda buralardan toplanacak mekkâre hayvan ve arabaların süratle Erzurum'a gönderilmesi isteniyordu. Ahmed Midhat Efendi, *age*, s. 165-166.

¹¹⁹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 459.

¹²⁰ İstanbul'dan gönderilen 24 bin sandık mühimmat, araba ve hayvan bulunamadığından Trabzon'da yığılıp kalmış, Trabzon Valisi Rus gemilerinin Trabzon'u bombalaması durumunda bu mühimmatın ateş olarak şehre zarar vereceğini bildirerek Osmanlı donanmasının şehrin muhafazası için gönderilmesini istemişti. Bu mühimmatın Erzurum'a sevki uzun süre mümkün olmadığı için Padişahın emriyle İstanbul'dan sevk memurları gönderilerek ahalden zorla hayvan toplanarak mevcut mühimmat Erzurum'a güçlükle naklettilmişti. Ahmed Midhat Efendi, *age*, s. 148-149.

¹²¹ Ahmet Muhtar Paşa bu tayını verebildiği günlerde kendini bahtiyar saydığını özellikle vurgular. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 248.

¹²² Norman, *age*, s. 182-183.

¹²³ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 227.

İhtiyaç maddelerinin bölgeden temini için çok miktarda nakit ihtiyacı vardı. Ahmet Muhtar Paşa ağustos ayından itibaren pek çok yazı yazarak kış hazırlıkları için İstanbul'dan 500 bin lira istemişti. Buna karşın Seraskerlikten gönderilen cevapta hazinece akdi kararlaştırılan borçlanmanın henüz yapılamaması nedeniyle para göndermenin mümkün olmadığı bildirilmiş ve “*oraca çaresine bakılmak mütalaasıyla*” gerekli tedbirlerin alınması istenmişti. Ordu Müşiri kış için 60 bin takım kürk ve çizme ile 160 bin çift çorabın temini için Erzurum, Sivas, Van, Diyarbakır vilayetleriyle Harput livasına yazmıştı. İstanbul'a yazdığı yazılarda ise askerin giyim kuşamının çok kötü durumda olduğunu bildirmiş, mümkün olabildiği kadar çok elbise, pantolon, fanila ve pamuklu mintanın acele gönderilmesini istemişti. Ayrıca gerekli paranın derhal gönderilmemesi hâlinde kış gelmeden yeterli erzakın Kars'ta toplanamayacağı ve bu durumda ordunun kışı geçirmek için Soğanlıdağ batısına çekilmek zorunda kalacağını özellikle vurgulamıştı.¹²⁴

Ancak Muhtar Paşa'nın bu çabaları sonuçsuz kaldı. Kars'a zahire nakli için yeterli mekkâre temin edilemedi. Büyük zorluklarla ve halkın yardımlarıyla temin edilen pek çok mekkâre hayvanı ise bakımsızlık ve idaresizlikten telef oldu. Ordu Müşirinin komşu vilayetlerden istediği kürk, çizme ve çoraplar büyük oranda karşılanamadı. Karşılananlar ise idaresizlik nedeniyle birliklere ulaştırılmayarak kayıp ve mahvoldu. Ağustos sonunda İstanbul'dan 200 bin liralık bir para tahsis edildiği bildirilmiş olmasına rağmen ordu için yeterli para bulunamadı. Gelen para da büyük kısmı kaime (kâğıt para) ve az bir bölümü altın akçe olup ihtiyacı karşılayamadı.¹²⁵ Zira kaimenin akçe karşısındaki değeri çok düşük olup halk tarafından kabul edilmiyordu. Senetle malzeme almak da mümkün değildi. Halkın elinde hâlen Kırım Harbi'nden kalma karşılığı ödenmemiş senetler vardı. Ahmet Muhtar Paşa'ya göre harbin sonuna kadar idari işlerde hiçbir iyileşme görülmedi. Gerek askerler gerekse hayvanlar düzgün beslenemedi ve zayıf düştü. Zorlu iklim koşullarında uygun giyim kuşam ve malzemesi olmayan orduda hastalık oranları çok arttı. Böylece düşmana en büyük galibiyet fırsatı verilmiş oldu.¹²⁶

Sahra ordusu için önemli bir problem de barınma meselesiydi. Çadır sayısı son derece yetersizdi. Barınma sorunu sadece sıradan askerin değil Ordu Müşirinin dahi sıkıntı yaşadığı bir konuydu. Mehmed Arif Bey, Ahmet Muhtar Paşa'nın dahi bazı zamanlarda yere serilen kuru otların üzerinde kaputuna sarılarak yatmak durumunda kaldığını aktarır.¹²⁷

Mekkâre ve binek hayvan yetersizliği önemli bir problem idi. Mehmed Arif Bey, Rusların cephe gerisinde mirî çiftlikler kurduğunu, burada yetiştirdikleri hayvanlar ile eksiklerini kolayca tamamlayabildiğini söyler. Ayrıca bu hayvanların cinsine ve yetiştirilmesine de önem veriyorlardı. Atlar bölgedeki soğuk iklim koşullarına alıştırtılıyor, böylece zorlu kış şartlarında sağlıklı kalabiliyorlardı. Buna karşın Osmanlı ordusunda pek çok farklı cinsten at bulunuyordu. Bu hayvanlar kapalı ahırlarda besleniyor, muharebede alışmadıkları koşullarda kalınca süratle hastalanıyorlardı.¹²⁸

Görüldüğü gibi Kafkas Cephesi'nde uğranılan mağlubiyette lojistik sıkıntıların önemli bir etkisi olmuştur. Mehmed Arif Bey bu durumu şöyle yorumlar; “*Demek ki bu muharebede biz, Rusya devletinin büyüklüğüne ve askerlikteki maharetine mağlup olmadık. Ancak kendi noksanlarımız ve şimendiferlerimizden olmaması yüzünden hezimete uğradık.*”¹²⁹

3.5. Sıhhi Hizmetlerde Yaşanan Sıkıntılara Dair Gözlemler

Sıhhi hizmetler Osmanlı ordusunun temel problemlerinden biriydi. Tabip ve eczacı miktarı çok yetersizdi. Osmanlı yönetimi harp öncesinde bu eksiği kapamak için yabancı gazetelere ilanlar vererek sözleşmeli doktor istihdamına girişmişti.¹³⁰ Buna rağmen etkin bir sıhhiye teşkilatı kurulamamıştı ve cephede sağlık hizmetleri yok denebilecek seviyede kötüydü.¹³¹

Cephede yeterli sayıda doktor olmadığı gibi sahra hastaneleri de mevcut değildi. Sadece Hasankale'de imkânları çok kısıtlı olan küçük bir sahra hastanesi vardı.¹³² Özellikle muharebelerden sonra Köprüküy'den Erzurum'a uzanan yol, şehirdeki hastaneye ulaşabilmek için zorlu bir mücadele veren yaralılarla doluyordu.

¹²⁴ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 391, 434; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 258-259, 264-265; İstanbul'dan 19 Temmuz 1877'de gönderilen yazıda; hazinede ciddi bir nakit sıkıntısı yaşanması ve mesafenin uzaklığı nedeniyle talep edilen paranın süratle temin edilemeyeceği bildiriliyor, ordunun ihtiyacı olan erzak ve sairinin alımı için bölge ahalisinden borç alınması isteniyordu. BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM.), 481/99, 08 Şaban 1294 (19 Temmuz 1877).

¹²⁵ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 393.

¹²⁶ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 270-271.

¹²⁷ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 179.

¹²⁸ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 384-386.

¹²⁹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 616.

¹³⁰ Charles S. Ryan, John Sandes, *Under The Red Crescent*, Charles Scribner's Sons, New York 1897, s. 6; Williams, *age*, s. 28.

¹³¹ Allen, Muratoff, *age*, s. 112.

¹³² Halyaz Muharebesi'nde elinden yaralanan Binbaşı Manastırlı Mehmet Rifat Bey Hasankale'deki sahra hastanesinde yarasını sardırarak sarğı bezi dahi bulunmadığını aktarır. Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *age*, s. 200.

Bunların bir kısmı mekkârelerde ve kağrı arabalarında taşınırken bir kısmı da 60 kilometreden daha fazla olan mesafeyi yürümek zorunda kalıyordu. Bu hasta ve yaralılar için Erzurum'a ulaşmak da bir kurtuluş değildi. Şehirdeki hastaneler kapasitesinin çok üzerinde hasta ve yaralıya hizmet vermeye çalışıyordu. Bu koşullarda yeterli sağlık hizmeti verilemiyordu, her gün yaklaşık 30-40 insan hayatını kaybediyordu.¹³³

Sahra ordusunda ise doktor bulmak bir mucizeydi. Gazeteci C.B.Norman, Alacadağ mevziinde tertiplenen yaklaşık 40 bin kişilik Osmanlı ordusunda sadece dört doktor olduğunu aktarır.¹³⁴ Karargâhın yakınında yirmi çadırılık bir sahra hastanesi kurulmuştu. Ancak burada hasta ve yaralılar için ne yatak ne de battaniye mevcuttu. İlaç ve tıbbi malzeme ise yok hükmündeydi.¹³⁵

Mehmet Arif Bey, muharebelerden sonra yaralılara ilk müdahalelerin yapılamaması ve sıhhi tahliyenin sağlanamaması nedeniyle çok asker kaybedildiğini söyler; *"Taburların, hekim ve cerrahları kâfi derecede olmadığı gibi, alet, edevat ve seyyar hastane takımı da mevcut değildi. Bir gün içinde dökülen bin nefer yaralının, yarasını sarmak, icabına göre dikmek, temizlemek, fitil koymak, kaç hekimin ne kadar zamanda görebileceği bir iştir! Bilhassa gittiği hastanede o kadar yatak derhal nasıl bulunacak?"*¹³⁶

Hastanelerdeki sıkıntılar özellikle muharebelerden sonra daha çok artmaktaydı. Tedavi imkânları son derece yetersiz olan hastanelere yüzlerce yaralı aynı anda getirilmekte, çok az sayıdaki doktor bunlara müdahalede yetersiz kalmaktaydı. İkinci Yahniler Muharebesi'nden sonra Kars'taki hastaneye yaklaşık 4.000 hasta ve yaralı getirilmişti. Hâlbuki bu hastanenin kapasitesi 1.200 yataktı. Nitekim bu hasta ve yaralıların büyük kısmı tedavi görme imkânı bulamamıştı. Hastaneye ve yaralılar için tahsis edilen diğer binalara pek çok hasta ve yaralı askerin sıkıştırılması ise salgın hastalıkların süratle yayılmasına sebep olmuştu.¹³⁷ Mehmed Arif Bey 27 Eylül 1877'de yaklaşık 8500 askerin hasta ve yaralı olarak Kars hastanelerinde bulunduğunu söyler.¹³⁸

General Melikov, 18 Kasım 1877'de Kars'ı ele geçirdiğinde şehirde çok miktarda hasta ve yaralı askerle karşılaştı. Melikov yaklaşık 6.000 hasta ve yaralı askeri Erzurum'a gitmek üzere serbest bıraktı. Mehmed Arif Bey'e göre böylece hem bu esirlerin bakımı ve beslenmesi yükünden kurtulacak, hem de Erzurum'da bakıma ihtiyaç duyan asker sayısını artırarak şehrin savunmasını zayıflatacaktı. Ancak bu hasta ve yaralı askerlerin büyük bir kısmı zorlu kış koşullarında Erzurum'a yapılan yürüyüşü tamamlayamayarak hayatını kaybetti. Mehmed Arif Bey bunlardan 2.000 kadarının Erzurum'a ulaşmayı başarabildiğini söyler.¹³⁹ Aynı dönemde doktor olarak Erzurum'da bulunan Charles S.Ryan da Kars'tan Erzurum'a yapılan bu yolculuğun yüzlerce hasta ve yaralı askerin hayatına mal olduğunu söyler. Erzurum'a ulaşmaya başaranların bir kısmı da donmadan kaynaklanan kangren nedeniyle daha sonra hayatlarını kaybetmiş veya sakat kalmıştır.¹⁴⁰

Aralık ayı başında Erzurum hastanelerindeki hasta ve yaralı sayısı beş binin üzerindeydi.¹⁴¹ Erzurum'da Stafford House Hastanesinde görev yapan Doktor George Stoker askerlerin giyim kuşamının son derece kötü olduğunu, bu nedenle kış şartlarında çok miktarda soğuk ısırmaları vakalarıyla karşılaştıklarını yazar. Bu askerler çoğunlukla el ve ayak gibi organlarını kaybediyor, bazen de kangren nedeniyle ölüyorlardı. Kuşatma boyunca yaklaşık 4000 asker soğuk ısırmısından mağdur olmuştu.¹⁴²

Özellikle harbin son aylarında şehirde başlayan tifüs salgını sağlık hizmetlerinde çok ciddi sıkıntılara yol açmıştı. Zaten çok yoğun olan hastanelere günde 300-400 asker sevk ediliyor, bunların 200-250 tanesinin hastaneye yatırılması gerekiyordu. Yeterli yatak ve tıbbi malzeme bulunamıyor, hastalar gerektiği gibi beslenemiyordu. Ölüm oranları çok yükseldiği için gasil ve defin işlemleri düzgün yürütülemiyor, cenazeler odun yığını gibi birbiri üzerine yığılarak sıra bekleniyordu. Tabip sayısı çok yetersizdi. 8-10 bin hastanın tedavisi 20-25 doktorun omuzlarına yüklenmişti. Salgın sebebiyle pek çok doktor da hayatını kaybetti.¹⁴³ Doktor George

¹³³ Norman, *age*, s. 145-146, 180.

¹³⁴ Norman, *age*, s. 266.

¹³⁵ *Report And Record Of The Operation's Of The Stafford House Committe For The Relief Of Sick And Wounded Turkish soldiers, Russo-Turkish War 1877-78*, Spottiswoode & Co., London 1879, s. 113.

¹³⁶ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 269-270.

¹³⁷ Norman, *age*, s. 363-364.

¹³⁸ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 464.

¹³⁹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 691-692.

¹⁴⁰ Charles S.Ryan bu konuda şunları yazar; *"Bu kurtulanlardan elli kişi kadarı benim hastaneme geldiler. Bunlardan biri bana Kars'tan otuz kişi birlikte çıktıklarını, bunlardan yalnız on kişinin Erzurum'a sağ gelebildiğini ve bu on kişiden yedisinin de ayak parmaklarının donarak düştüğünü söyledi."* Ryan-Sandes, *age*, s. 333.

¹⁴¹ *Report And Record Of The Stafford House Committe*, s. 101.

¹⁴² George Stoker, *With "The Unspeakables;" or Two Years' Campaigning in European And Asiatic Turkey*, Chapman & Hall, London 1878, s. 106.

¹⁴³ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 692-693.

Stoker'e göre tifüsten yaklaşık 16-18 bin insan hayatını kaybederken, yaklaşık 4.000 asker de soğuk ısırması ve diğer hastalıklardan ölmüştü. Şehirdeki otuz beş doktordan yirmi üçü de tifüsün kurbanı olmuştu.¹⁴⁴

Stafford House Hastanesinde görev yapan Doktor Charles S.Ryan ise Ocak 1878'de şehirdeki ölüm oranının günde iki yüz kişiye kadar çıktığını söyler. Ryan'ın hesabına göre şehrin duvarları içinde 18-20 bin kadar cenaze gömülmüştü. Toprağın donmuş olması nedeniyle mezarlar yeterince derin kazılamıyor ve kar eridikçe naaşlar kolayca toprak üstüne çıkıyordu. Bu durum salgının yayılmasına yardım ediyordu.¹⁴⁵ Ryan'a göre; "*Tifus, zatürre ve öldürücü soğuk Ruslar adına çalışıyor ve Erzurum müdafilerini âdeta en ağır ateş altındaymış gibi katlediyordu.*"¹⁴⁶ Salgın yalnızca Osmanlı ordusunu ve Erzurum halkını vurmamakla kalmadı. Şehrin çevresindeki Rus ordusu da salgın hastalıklardan etkilendi. Harbin sonuna kadar 20 binden fazla Rus askeri salgın hastalıklardan hayatını kaybetti.¹⁴⁷

Kafkas Cephesi'ndeki sağlık hizmetleri değerlendirildiğinde çok karamsar bir tablo ortaya çıkar. Nitekim Ahmet Muhtar Paşa'ya göre harp boyunca IV. Orduda yaklaşık 104 bin asker görev yapmış, bunların yaklaşık 17 bini hastanelerde hayatını kaybetmiştir.¹⁴⁸

4. Harbin Sona Ermesi, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları

Rus ordusunun ilerlemesini sona erdiren ateşkes antlaşması 31 Ocak'ta Edirne'de imzalanmıştı. Bu anlaşmanın koşulları yaklaşık bir ay sonra imzalanacak barış anlaşmasının temelini teşkil etmişti. 3 Mart'ta imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na göre; Tersane Konferansı'nda düşünülen çok daha geniş sınırlar içinde özerk bir Bulgaristan Prensiği kurulacak ve seçilerek başa gelecek bir prens tarafından yönetilecekti. Prenslük kuzeyde Tuna Nehri'nden güneyde Makedonya'yı da içine alarak Ege Denizi'ne kadar uzanacak, böylece imparatorluğun Rumeli topraklarını ortadan ikiye bölecekti. Sırbistan, Romanya ve Karadağ tam bağımsızlığını kazanacak, Karadağ önemli miktarda toprak kazanarak büyüklüğü üç katına çıkacaktı. Ruslar Kars, Ardahan, Batum ve Beyazıt'ı alacaklar, Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde ıslahat yapılacaktı. Ayrıca Osmanlı Devleti yüklü bir miktarda savaş tazminatı ödeyecekti. Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı Devleti için 1774 ve 1829 antlaşmalarından çok daha büyük bir yenilgiyi simgeliyordu. Antlaşma, Rus dış politikasında Panslavizmin en geniş kapsamlı uygulaması olmuştu.¹⁴⁹

Ayastefanos Antlaşması Avrupa diplomasisini harekete geçirmiş, özellikle İngiltere ve Avusturya-Macaristan tarafından kabul edilmez bulunmuştu. 1815'ten beri Avrupa'da genel kabul gören görüş, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğinin ancak bir Avrupa Konferansı tarafından kararlaştırabileceğiydi. Avrupa'da barış antlaşmasının gözden geçirilip düzeltilmesi fikri hızla ağır basarken, savaştan bitkin bir hâlde çıkan Rusya bu duruma razı olmak zorunda kalmıştı. Nitekim Berlin Kongresi Haziran 1878'de Alman Şansölyesi Bismarck'ın başkanlığında Berlin'de toplanmıştı. Zaten İngiltere konferanstan önce Avusturya-Macaristan ve Rusya ile görüşerek ana meseleler üzerine anlaşmıştı. İngiltere, Osmanlı Devleti'yle de anlaşarak konferansta İstanbul'u desteklemek ve Rusya'ya karşı güvenliğini sağlama sözü karşılığında Kıbrıs Adası'nın idaresini üstüne alacaktı.¹⁵⁰

13 Temmuz 1878'de sona eren Berlin Kongresi kararlarına göre Bulgaristan, Balkan Dağları'nın kuzeyinde Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk bir prenslik olarak teşkil edilirken, Balkanların güneyinde ise Osmanlı Devleti'ne bağlı, Hristiyan bir vali tarafından yönetilen yarı-özerk Şarki Rumeli vilayeti tesis edilmişti. Bunun güneyinde de Makedonya vilayeti bulunacaktı. Böylece Osmanlı Devleti, Ayastefanos'ta Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne kadar genişletilmesi sonucunda başkentten kopan en batıdaki topraklarıyla yeniden bağlantı kurabilecekti. Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlıkları tanınacak, Balkanlarda Osmanlı idaresinde

¹⁴⁴ Stoker, *age*, s. 112.

¹⁴⁵ *Report And Record Of The Stafford House Committee*, s. 104.

¹⁴⁶ Ryan, Sandes, *age*, s. 332, 348.

¹⁴⁷ *Report And Record Of The Stafford House Committee*, s. 112-112; Allen, Muratoff, *age*, s. 211; Charles S.Ryan bu konuda şunları yazar; "*General Melikov bana şahsen adamlarının yüzde kırkını tifüs nedeniyle kaybettiğini söyledi.*" Ryan, Sandes, *age*, s. 373. Erzurum'un Ruslar tarafından işgalinden sonra Rus askerleri arasında da tifüs hastalığı yayıldığı ve pek çok Rus askerinin hastalıktan öldüğüne dair bkz. BOA, İ.DH., 767/62481, 11 Rabiulahir 1295 (14 Nisan 1878).

¹⁴⁸ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 272; 93 Harbi'ne dair verilen zayıat rakamları kesinlikten uzaktır. Kemal Özbay bu konuda şunları aktarır; "*Rumeli ve Anadolu'da bize ülkeler kaybettiren bu harbin tam ve kesin bir zayıat raporu tespit edilememiştir... Balkanlarda kurulan hükümetlerin topraklarında ne kadar Türkün kemiğinin gömüldüğünü hesap etmek hiçbir vakit hatıra gelmemiştir... Benliğini gösteremeyen sıhhiye subayları zayıat hakkında bir rakam kaydedemedikleri gibi, ordunun diğer şubeleri de yaklaşık olsun bir sayı toplamayı akıl edememişlerdi... Rus Harbinden sıhhi hizmet diye kalan şey, yabancı doktorların birkaç raporu ile elde edilebilen hatıralardan ve bu savaşa katılmış gözlemcilerin Rus kayıtlarında Türklere ait kısımlarla, Ahmet Muhtar Paşa'nın özel sekreterliğini yapan Erzurumlu Mehmet Arif Beyin anılarında yayınladığı bilgilerden ibaretti.*" Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri I*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1976, s. 62.

¹⁴⁹ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 217-218.

¹⁵⁰ Henry Kissinger, *Diplomasi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 168-169

kalan yerlerde ve bilhassa Makedonya'da ıslahat yapılacaktı. Kars, Ardahan ve Batum harp tazminatı olarak Rusya'ya bırakılacak fakat Doğubayazıt şehri ve Eleşkirt Ovası Osmanlı Devleti'nde kalacaktı. Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ıslahat yapılacak, Osmanlı Devleti reformları hakkında imzacı devletlere belli zamanlarda bilgi verecekti. Bosna-Hersek, Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmakla beraber Avusturya-Macaristan tarafından işgal ve idare edilecekti. Kıbrıs Adası da benzer şekilde Osmanlı toprağı olmakla beraber İngiltere'nin idaresine bırakılacaktı.¹⁵¹

SONUÇ

93 Harbi'nde yaşanan mağlubiyet Osmanlı İmparatorluğu için trajik sonuçlar doğurmuş gerek Balkanlar gerekse Doğu Anadolu'da önemli miktarda toprak kaybedilmiştir. Osmanlı ordusu genel olarak harpte iyi bir sınav verememiş ve Rus kuvvetlerinin kesin sonuçlu manevralarına engel olamamıştır. Osmanlı ordusunun gösterdiği genel performansın iki önemli istisnası Plevne Müdafası ve Kafkas Cephesi'nde Ahmet Muhtar Paşa'nın galip geldiği muharebeler olmuştur.

Harbin yönetiminde büyük hatalar yapıldığı genel olarak kabul edilen bir olgudur. Bu hususta yapılan hatalar ve yaşanan sıkıntılar dönemin bazı tanıkları tarafından dile getirilmiştir. Bunlardan biri de Mehmed Arif Bey olmuştur. Mehmed Arif Bey hatıratında Osmanlı askerî sisteminin istihbarat, lojistik ve sıhhi hizmetlerdeki ciddi problemlerine değinmiş ve bu problemlerin harbin yönetimi üzerindeki etkilerine dikkat çekmiştir. Mehmed Arif Bey'in gözlemleri, lojistik hizmetlerin harbin kaderi üzerindeki belirleyici etkisini doğrular niteliktedir. Bunların yanında Mehmed Arif Bey'in tespitleri iki konu üzerinde yoğunlaşmış ve mağlubiyetin temel sebebi olarak öne çıkarılmıştır. Bunlardan ilki ordu teşkilatı, personel temini ve yetiştirilmesindeki bozukluktur. Nizamiye birlikleri daha iyi bir performans gösterirken, redif ve özellikle müstahfiz taburlarının muharebe sahasında yetersiz kaldığı görülmektedir. Asker alma sistemindeki yanlışlıklar sonucunda yeterli derecede personel bütünlemesi yapamayan nizamiye taburları gün geçtikçe kuvvetten düşmüş, harbin yükü ordu içindeki oranı gittikçe artan redif ve müstahfiz birliklerine kalmıştır. Personel eksikliğine çare olarak toplanan muavene askerlerinin performansı ise beklenenin çok altında kalmıştır. Dönemin muharebelerinde çok önemli işlevi olan süvari birliklerinin yetersizliği ise Osmanlı ordusunu adeta kör ve topal bir vaziyette bırakmıştır.

Müellif, mağlubiyet sorumluluğu konusunda en büyük payı Osmanlı komuta kademesinin liyakatsizliğine vermiştir. Ahmet Muhtar Paşa gibi iyi yetişmiş ve yetenekli bir komutan muharebede önemli taktik başarılar elde edebilmiştir. Ancak ordu saflarındaki zabıtların büyük çoğunluğu rütbe ve makamlarının hakkını verememiştir. Mektepli subay oranı oldukça düşük olan Osmanlı ordusunda subay seçimi ve yetiştirilmesi konusunda da ciddi sıkıntılar kendini gösterir. Mehmed Arif Bey'e göre gerekli ahlaki niteliklere sahip olmadığı gibi askerlik fenninden ve komutanlık tecrübesinden de mahrum bulunan komutanların yönettiği bir ordu mağlubiyete mahkûmdur. Özellikle bu tarz subayların, devletin her kademesinde olduğu gibi orduda da yaygın olan iltimas sayesinde kolaylıkla yükselerek hak etmedikleri makamlara gelmeleri harpteki felaketin zeminini hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Resmî Mevzuat (Y.A.RES.), 2/26, 08 Rabiulevvel 1296 (02 Mart 1879).

BOA, Y.A.RES., 1/14, 24 Ramazan 1294 (02 Ekim 1877).

BOA, Yıldız Askerî Mevzuat (Y.PRK.ASK), 1/42, 02 Ramazan 1294 (10 Eylül 1877).

BOA, Y.PRK.ASK., 2/38, 16 Zilhicce 1295 (11 Aralık 1878).

BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH.), 761/62088, 19 Zilhicce 1294 (25 Aralık 1877).

BOA, İ.DH., 767/62481, 11 Rabiulahir 1295 (14 Nisan 1878).

BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM.), 481/99, 08 Şaban 1294 (19 Temmuz 1877).

2. Telif Eserler

Ahmed Midhat Efendi, *Zübdetü'l Hakayık, 93 Harbi'nin Arka Planı*, haz. Ömer Faruk Can, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

¹⁵¹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 89-90.

- Ahmed Saib, *Son Osmanlı-Rus Muharebesi*, Hindiye Matbaası, Kahire 1327 (1911).
- AKCAKAYA, Umut, *Büyük Harbin Şahitleri, Osmanlı Askerlerinin Hatıralarında I. Dünya Harbi*, Paradigma Akademi, Çanakkale 2022.
- Albay Talat, *Plevne Savunması*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.
- ALLEN, William Edward David, MURATOFF, Paul, *Caucasin Battlefields, A History Of The Wars On The Turco- Caucasin Border 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953.
- ANDERSON, Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- AYIN, Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.
- BARNWELL, R.Grant, *The Russo-Turkish War*, John E.Potter And Company, Philadelphia 1877.
- BEŞİKÇİ, Mehmet, "Başbozuk Savaşçıdan 'Makbul' Tebaaya: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Çerkez Muhacirler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.23, Güz 2015, ss.85-124.
- Erkân-ı Harbiye Kolağalarından Reşid, *1293 Osmanlı-Rus Sefer-i Ahiri*, haz.Habibe Kazancıoğlu, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2016.
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar-2, Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- GREENE, Francis Vinton, *Russian Army and its Campaigns in Turkey in 1877-1878*, D.Appleton And Company, New York 1879.
- GÜLSOY, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000.
- HOZIER, Henry Montague, *The Russo-Turkish War III*, William Mackenzie, London 1878.
- İbrahim Edhem, *Plevne Hatıraları*, İstanbul 1979.
- JELAVÍCH, Barbara, *Balkan Tarihi I (18. ve 19. Yüzyıllar)*, Küre Yayınları, İstanbul 2009.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- Keçecizade İzzet Fuat, *Kaçırılan Fırsatlar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askeri Düşünceler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.
- KISSINGER, Henry, *Diplomasi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.
- KÖKSAL, Osman, "Osmanlı Devleti'nde Askerliğin Vatandaşlık Mükellefiyetine Dönüşümünün Evrimi", *On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, ss.259-274.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- KURAT, Yuluğ Tekin, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, 26, Ankara 1962, s. 562-597.
- KUTLU, Nurgül, *Rus Kaynaklarına Göre 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2019.
- Mahmud Celalettin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat I*, İstanbul 1979.
- Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *93 Harbi Faciası*, haz. Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2010.
- MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.
- Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler, 93 Harbinde Anadolu Cephesi*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Mehmed Hulusi, *Niçin Mağlub Olduk: 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi: Avrupa Cephesindeki Harekât*, haz. Habibullah Habib, Ali Eymir, Kayhan Yayınları, İstanbul 2021.

MEHMED ARİF BEY'İN HATIRATINDA 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ KAFKAS CEPHESİ

MENNING, Bruce W., *Bayonets Bofore Bullets, The Imperial Russian Army 1861-1914*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis.

Mufassal Osmanlı Tarihi VI, Güven Yayınevi, İstanbul 1972.

Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984.

NORMAN, Charles Boswell, *Armenia and The Campaign of 1877*, Cassel Petter & Galpin, London.

ÖZBAY, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri I*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1976.

Report And Record Of The Operation's Of The Stafford House Committe For The Relief Of Sick And Wounded Turkish Soldiers, Russo-Turkish War 1877-78, Spottiswoode & Co., London 1879.

Rumeli Orduları Başkumandanı Süleyman Hüsnü Paşa'nın 93 Osmanlı-Rus Harbi Hatıraları, haz.Ebubekir Subaşı, Çelik Yayınevi, İstanbul 2021.

RYAN, Charles S., SANDES, John, *Under The Red Crescent*, Charles Scribner's Sons, New York 1897.

SCHEM, Alexander Jacob, *War In The East: An Illustrated History of the Conflict Between Russia, H.S.Goodspeed & Co.*, New York 1878.

STOKER, George, *With "The Unspeakables;" or Two Years' Campaigning in European And Asiatic Turkey*, Chapman & Hall, London 1878.

SÜER, H.Hikmet, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1877 -1878 Osmanlı-Rus Harbî Kafkas Cephesi Harekâtı, Cilt:II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.

UÇAROL, Rifat, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

UYAR, Mesut, ERİCKSON, Edward J., *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

WILLIAMS, Charles, *Armenian Campaign, A Dairy Of The Campaign Of 1877 In Armenia And Koordistan*, C.Kegan Paul & Co., London 1878.

YAPICI, Hakkı, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Kafkas Cephesi'nde Tarafların Askeri Kuvvetleri", *Turkish Studies*, 12/26, ss. 283-297.

YILDIZ, Gültekin, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri, 1792-1918*, Ed.Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, ss. 35-78.

1877-1293 Osmanlı-Rus Seferinden Halyas-Zivin-Kars Muharebeleri, Kriter Yayınevi, İstanbul 2017.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>